

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

Грігорова Ганна Леонідівна

УДК 340.11: 343.224.1

**КОНЦЕПЦІЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В
УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник -
КРЕСТОВСЬКА Наталя Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ	
ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Стан наукової розробки теми.....	12
1.2. Методологічні засади та поняттєво-категоріальний апарат дослідження.....	21
Висновки до розділу 1.....	44
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ ТА ПРАВОВІ	
ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ	
ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ	49
2.1. Ювенальна делінквентність як соціальне явище.....	49
2.2. Сучасні міжнародні та регіональні стандарти запобігання ювенальній делінквентності та реалізації ювенальної відповідальності.....	68
Висновки до розділу 2.....	81
РОЗДІЛ 3. КОНСТРУКЦІЯ ІНСТИТУТУ	
ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	
В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ	84
3.1. Специфіка ювенальної відповідальності в системі юридичної відповідальності.....	84
3.2. Принципи ювенальної відповідальності.....	103
3.3. Форми ювенальної відповідальності.....	116
3.4. Організаційно-правове забезпечення ювенальної відповідальності в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення.....	127
Висновки до розділу 3.....	153
ВИСНОВКИ	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	163

ВСТУП

Актуальність теми. Ратифікація Україною Конвенції ООН про права дитини та подальше розширення правового регулювання ювенальних відносин зумовлюють відхід від патерналістського розуміння дитини як об'єкта захисту з боку сім'ї, суспільства, держави і сприйняття її як активного учасника життя громадянського суспільства. Це зумовлює питання щодо деталізації ювенальних охоронних відносин та регулювання юридичної відповідальності неповнолітніх як одного з компонентів правового статусу дитини.

Інститут юридичної відповідальності, який передбачає найбільше втручання держави в життя індивіда, пов'язаний переважно з обмеженням його прав і свобод. Тому утвердження механізму ювенальної відповідальності буде показником становлення України як сучасної правової демократичної держави, політику якої спрямовано на забезпечення прав дитини, зокрема, дотримання принципу пропорційності при втручанні держави у приватне життя індивіда у разі притягнення його до юридичної відповідальності. Специфіка правосуб'єктності неповнолітнього як учасника правовідносин зумовлює специфічність реалізації ним юридичної відповідальності, особливо в її негативній формі. Непослідовність та неповнота законодавчого регулювання цього питання на національному рівні призводить до того, що неповнолітні суб'єкти притягуються до відповідальності на загальних засадах, що не відповідає принципам Конвенції ООН про права дитини та іншим міжнародним стандартам.

Актуальність теми, поряд із потребами практики правозастосування, зумовлена і суто науковими чинниками. Динамічні процеси у правовому регулюванні актуалізують питання нових видів юридичної відповідальності та визначення їх критеріїв. Сучасне нормотворення і трансформація в національному праві норм міжнародного права, формування комплексних

галузей права, специфіка регулювання постійно розширюваного кола суспільних відносин зумовлюють необхідність запровадження нових підходів до концепції юридичної відповідальності. Галузевий поділ юридичної відповідальності на види видається недостатнім для досягнення її різноманіття, якщо враховувати антропологічний поворот у сучасному праві та переміщення індивіда до центру правової системи. Аргументом на користь виокремлення ювенальної відповідальності, крім специфіки її суб'єктного складу, є специфіка санкцій, що застосовуються до неповнолітньої особи.

Отже, актуальність теми дисертації зумовлена необхідністю теоретичного осмислення специфіки ювенальної відповідальності в системі юридичної відповідальності, дослідження її принципів, форм та підходів до її реалізації.

Серед монографічних загальнотеоретичних досліджень, присвячених безпосередньо відповідальності неповнолітніх, можна назвати лише видану за радянських часів монографію Я.М. Шевченко «Правове регулювання відповідальності неповнолітніх». Дослідження юридичної відповідальності неповнолітніх здійснюється такими вченими, як Н.Л. Березовська, В.М. Бурдін, Є.М. Вечерова, Ю.А. Дербакова, О.В. Горбач, О.М. Карпенко, Я.М. Квітка, Є.Ю. Колосовський, С.П. Коталейчук, Н.М. Крестовська, В.І. Мірошніченко, Є.С. Назимко, Ю.Є. Пудовочкін. Але всі вони, за винятком Н.М. Крестовської, вивчають особливості юридичної відповідальності неповнолітніх лише у межах певної галузі права. Усе вищенаведене зумовило вироблення уніфікованої моделі реалізації неповнолітнім суб'єктом юридичної відповідальності для можливості реформування у подальшому відповідних галузевих норм.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011–2015 рр. «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер

0110U00671) та плану науково-дослідної роботи кафедри теорії держави і права «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України».

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є формування загальнотеоретичної концепції ювенальної відповідальності на основі теорії юридичної відповідальності та національної практики ювенальної юстиції.

Визначена мета зумовила постановку та вирішення таких задач:

виявити та систематизувати концептуальні ідеї щодо природи ювенальної делінквентності та інституту юридичної відповідальності неповнолітніх;

визначити існуючі підходи до організаційного механізму ювенальної юстиції у різних правових системах, виокремивши відмінності у процедурі реалізації неповнолітнім негативної юридичної відповідальності;

визначити особливості національної моделі ювенальної юстиції;

виробити критерії виокремлення ювенальної відповідальності як специфічного виду юридичної відповідальності;

надати характеристику принципам та формам ювенальної відповідальності;

систематизувати існуючу систему національних органів забезпечення ювенальної відповідальності;

розробити пропозиції щодо удосконалення національного ювенально-правового регулювання та реформування системи органів забезпечення ювенальної відповідальності.

Об'єктом дослідження є юридична відповідальність неповнолітніх в Україні.

Предметом дослідження є концепція ювенальної відповідальності в українському праві.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження в роботі застосована методологічна система, що включає набір підходів та методів.

У ході проведеного дослідження використано ряд підходів, серед яких

– антропологічний, аксіологічний, системний та ювенальний, що мають розумітися лише у взаємодії, адже інструментарій кожного із підходів використовується лише у межах необхідних для проведення цього дослідження.

Методологія дослідження включила загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Серед них: метод діалектики, описовий, історичний, формально-юридичний, порівняльно-правовий та метод моделювання.

Закони та категорії діалектики простежуються у всіх розділах представленого дисертаційного дослідження та використовуються у зв'язці із системним підходом. Ювенальна відповідальність як правове явище діалектично пов'язана з її підставами та умовами, а саме явищем ювенальної делінквентності, тому її дослідження є неможливим без вивчення підстав делінквентної поведінки у неповнолітніх та звернення до теоретичних розробок юридичної відповідальності у цілому. Системний підхід зумовив розгляд ювенальної відповідальності як складової праворегулятивної системи суспільства та як елементу правового статусу дитини в Україні. Застосування антропологічного підходу покликано визначити місце дитини у сучасному суспільстві та в існуючих у ньому правовідносинах. Застосування цього підходу дає змогу розуміти дитину як автономного учасника правовідносин. Аксіологічний підхід використано з метою ціннісного дослідження специфічних прав неповнолітнього. У розвиток антропологічного та аксіологічного підходів розроблено ювенальний підхід, що розуміється як науково-практична правова орієнтація на дотримання кращих інтересів дитини. Ідеї цього підходу найбільшою мірою використовувалися для визначення мети і цілей дослідження та формування принципів ювенальної відповідальності.

Описовий метод використано у Розділі 3 для надання опису та формування дефініції ювенальної відповідальності, розкриття сутності її принципів та форм, характеристикації організаційно-правових особливостей цього інституту. Опис сформованої дисертантом концепції базується на

чиних законодавчих та концептуальних нормах, для аналізу яких використано формально-юридичний метод. Прийоми формально-юридичного методу відображені у підрозділах 2.2, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, у яких проведено аналіз та критичну оцінку норм національного, зарубіжного та міжнародного права з метою визначення необхідності та шляхів реформування українського законодавства щодо юридичної відповідальності неповнолітніх. Звернення до історичного методу у підрозділі 2.1 дозволило у ретроспективному розрізі дослідити підходи до розуміння природи поведінки неповнолітніх, що відхиляється (девіантної поведінки). Порівняльно-правовий метод використано у підрозділі 2.2 для зіставлення міжнародних стандартів у сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх із актами «м'якого права» у цій сфері. Порівняння використовується у вказаному підрозділі, також для характеристики національних, європейських та міжнародних стандартів протидії ювенальній делінквентності та реалізації ювенальної відповідальності.

Враховуючи, що проведене дослідження має на меті побудову концепції ювенальної відповідальності як юридичної конструкції, метод моделювання використано для формулювання висновків дослідження. Найбільш широко метод моделювання використано у підрозділі 3.3 у процесі побудови універсальної теоретичної конструкції юридичної відповідальності, яка буде застосовуватись незалежно від її форми (позитивна чи негативна) або галузевої приналежності норм відповідальності.

Теоретичною основою дослідження стали концептуальні положення, що містяться у працях вітчизняних і зарубіжних вчених, серед яких: О.С. Автономов, Н.В. Аніщук, С.С. Алексєєв, Н. Бала, М.Й. Байтін, В.М. Бурдін, М.В. Вітрук, Л.Ю. Голишева, О.В. Горбач, О.В. Змановська, О.О. Іванов, Ю.І. Ковальчук, Є.Ю. Колосовський, І.С. Кон, Н.М. Крестовська, В.О. Левченко, М.В. Логвінова, М.С. Малєїн, О.В. Малько, Е.Б. Мельникова, О.М. Нечаєва, Д.А. Ліпінський, Ю.М. Оборотов, Р.М. Опацький, Н.А. Орловська, Ю.Є. Пудовочкін,

Г.М. Рабец, П.М. Рабінович, О.О. Северин, О.В. Скрипнюк, М.М. Стефанчук, С.Т. Сулейманова, Р.Л. Хачатуров, Я.М. Шевченко, Н.С. Юзікова.

Нормативну основу дослідження становить законодавство України, у т.ч. – міжнародні договори, учасницею яких є Україна; інтерпретаційні акти Конституційного Суду України, Верховного Суду України; зарубіжне законодавство; міжнародні акти рекомендаційного характеру; політико-програмні документи.

Емпіричну основу дослідження становлять статистичні відомості; звітні матеріали щодо виконання Україною міжнародних зобов'язань у галузі захисту прав дитини; матеріали преси.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що ця робота є першим монографічним дослідженням інституту ювенальної відповідальності, що є окремим видом юридичної відповідальності. Наукову новизну роботи конкретизовано у таких положеннях:

уперше:

сформовано концепцію ювенальної відповідальності як комплексного правового утворення, що містить норми національного ювенального права, міжнародні стандарти поведінки із неповнолітніми правопорушниками та загальні принципи інституту юридичної відповідальності;

визначено та застосовано ювенальний підхід – науковий та практичний орієнтир на дотримання найкращих інтересів неповнолітнього, який реалізується шляхом формування уніфікованого юридичного статусу неповнолітнього;

обґрунтовано необхідність ювенальної експертизи як обов'язкового етапу процесу законотворення, концептуальною основою якої має стати застосування компетентнісного підходу, тобто залучення до процесу розроблення законопроектів спеціалістів у сфері ювенального права;

запропоновано універсальну модель реалізації суб'єктом юридичної відповідальності: «дія (протиправна або схвалювана правом) – нормативна підстава притягнення до відповідальності – застосування компетентним

органом відповідних заходів відповідальності (санкцій)» та обґрунтовано її виключно ретроспективний характер;

сформовано поняття «суб'єктивне протиправне діяння» як специфічне правопорушене діяння неповнолітнього з дефектним складом, якого відмежовано від поняття «ювенальне правопорушення»;

виокремлено серед причин протиправної поведінки неповнолітніх правове невігластво як дефіцит правових знань;

удосконалено:

визначення ювенальної відповідальності, яке сформовано, виходячи з визнання як негативної, так і позитивної її форми, та яке передбачає можливість застосування до неповнолітнього ювенальних санкцій як альтернативних заходів правового реагування;

розуміння інституту позитивної юридичної відповідальності, зокрема, спростовано тезу щодо можливості виникнення відповідальності за ще не вчинене діяння та підхід до розуміння позитивної відповідальності як до обов'язку діяти правомірно;

визначення терміна «санкція», зокрема доведено, що цей термін не обмежується виключно негативним значенням, а в ювенальних правовідносинах може набувати вигляду спеціальних заохочень у разі застосування санкцій до супранормних дітей;

модель інституту ювенальної адвокатури в українському праві, а саме - проаналізовано можливості реформування системи безоплатної правової допомоги для неповнолітніх;

систему принципів ювенальної відповідальності на підставі узагальнення міжнародних та національних традицій побудови системи відповідальності неповнолітніх;

набули подальшого розвитку:

характеристики міжнародних та національних стандартів ювенальної юстиції та підходи щодо удосконалення ювенальної політики України;

аналіз правового становища неповнолітнього у правовідносинах;

систематизація підстав девіантної поведінки неповнолітніх;

теоретичні розробки щодо можливості виокремлення власного інституту юридичної відповідальності у комплексних галузях права та підстави для цього;

ідеї щодо місця інститутів громадянського суспільства та організацій із здійснення соціального супроводу в системі національної моделі ювенальної юстиції;

практичні пропозиції щодо використання альтернативних санкцій, зокрема процедури медіації для реалізації неповнолітнім заходів юридичної відповідальності;

систематизація органів та інститутів, що забезпечують реалізацію неповнолітнім юридичної відповідальності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформовані висновки та положення є концептуальними засадами для подальшого реформування інституту юридичної відповідальності неповнолітніх, теоретичного та практичного оформлення національної системи ювенальної юстиції. Основні положення, висновки та рекомендації дослідження може бути використано у:

науково-дослідній роботі – для подальшого вивчення специфіки та структури інституту юридичної відповідальності неповнолітніх;

правотворчості – щодо гармонізації норм чинного матеріального та процесуального законодавства з міжнародними стандартами юридичної відповідальності неповнолітніх;

юридичній практиці – при реформуванні ювенальної сфери правового життя України, зокрема, створенні інститутів ювенальної юстиції та органів, що забезпечують реалізацію ювенальної відповідальності;

освітній діяльності – при розробленні стандартів підготовки юристів – фахівців у сфері захисту прав дитини, при підготовці та викладанні навчальних дисциплін «Теорія держави та права» та «Ювенальне право».

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації

обговорювалися на засіданнях кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія» та були оприлюднені на: інтернет-конференції «Проблеми правової ювеналістики» (м. Одеса, 25 листопада 2013 р.), круглому столі з міжнародною участю «Держава і право в умовах інтеграції до європейського співтовариства» (м. Донецьк 12 грудня 2013 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.), круглому столі «Права дитини в Україні: правові та соціальні проблеми» (м. Київ, 29 травня 2014 р.), Четвертій науковій конференції «Розвиток методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса, 27–28 березня 2015 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 14–15 травня 2015 р.), міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Харків, 17–18 червня 2016 р.), круглому столі «Механізми виведення дітей та підлітків з кримінального процесу шляхом проведення медіації» (м. Київ, 13 липня 2016 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації викладено у 12 публікаціях, 4 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 2 – у зарубіжних фахових виданнях, 6 – у тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, 3 розділів, що поділені на 8 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 197 сторінок, із них основного тексту – 162 сторінок. Список використаних джерел налічує 308 найменувань і розміщений на 35 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Науковий інтерес до юридичного статусу неповнолітнього, який вчинив правопорушення, виникає майже одночасно із дослідженнями у сфері кримінології та соціології щодо причин виникнення правопорушеної поведінки у неповнолітніх та появи відповідної делінквентної субкультури.

До питання причин та умов, у яких неповнолітній вчиняє правопорушення звертається у своїй праці видатний український правознавець О.Ф. Кістяківський [87, с. 10–11]. Відзначаючи, що протиправні діяння неповнолітніх зумовлюються виключно зовнішніми умовами, він вважав, що обов'язок держави полягає у тому, щоб вилучати дітей із «середовища, що зробило їх злочинцями» [87, с. 13]. Утім, вчений не ставив питання про виокремлення ювенальної відповідальності з-поміж інших видів та форм юридичної відповідальності, оскільки вважав, що правовий статус неповнолітнього у процесі притягнення до відповідальності не має принципового значення. Його провідним інтересом залишалось реформування інституту кримінальної юстиції для неповнолітніх.

Чи не найпершим із дореволюційних правознавців до проблеми процесуального забезпечення відповідальності неповнолітніх звернувся О.М. Богдановський. Вченим ставилось питання щодо необхідності проведення судово-психіатричної експертизи на предмет усвідомлення неповнолітнім протиправності вчиненого діяння саме на момент його вчинення (а не на момент судового розгляду) [23, с. 27].

Запропонована американським кримінологом А.К. Коеном теорія делінквентних субкультур [300] стала першим дослідженням, спрямованим виключно на опис причин злочинності неповнолітніх. Фактично, звівши

явище правопорушеної поведінки до наслідків економічного дисбалансу в країні, теорія А.К. Коєна залишалася базою для аналогічних досліджень у західній кримінології першої половини XX століття.

Численні праці, спрямовані на дослідження причин злочинності неповнолітніх були опубліковані за радянських часів. Ці дослідження суттєво відрізнялись від традицій американської соціології та кримінології, адже відкидали можливість дефектів організації соціалістичного суспільства. Причинами делінквентних проявів у неповнолітніх найчастіше називали несприятливі умови в сім'ї, життєві невдачі, які впливають на психіку неповнолітнього, нестійкість моральних і етичних переконань [279, с. 8].

Сучасний підхід у вивченні правопорушуваності неповнолітніх заснований на багатофакторному аналізі причин і умов цього явища. Найбільш повною у цьому контексті залишається праця О.В. Змановської [74], однак маловивчені причини ювенальної делінквентності стають предметом окремих дисертаційних досліджень [29, 63].

Оформлення ж доктрини юридичної відповідальності неповнолітніх на науковому рівні спостерігається з початку XX століття після створення перших дитячих судів у США. Відомий російський процесуаліст професор П.І. Люблінський, чия доповідь на засіданні Петербурзького юридичного товариства у 1908 році послугувала поштовхом до початку створення ювенальної юстиції у Російській імперії, відзначав: «навіть чи можна назвати в сучасній європейській юридичній і педагогічній літературі тему більш модну, ніж питання про американські суди для неповнолітніх. Ідеями цього руху сповнені праці юристів всіх європейських країн. Майже у кожній державі тепер робляться експерименти практичного запровадження цих установ, причому намічаються нові типи, нові форми» [138, с. 3].

Створені у період з 1910 по 1913 року за американською моделлю ювенальні суди у ряді міст Російської імперії, в тому числі – в українських містах – проіснували недовго через стрімку зміну політичного режиму. Однак, ідеї статусного законодавства для неповнолітніх розвивались до

середини 1920-х років. В цей період під керівництвом професора М.М. Полянського було створено проект «Дитячого кодексу», що включав 10 розділів та охоплював найбільш важливі сфери ювенальних правовідносин. Неприйнятий через стрімкі зміни політики стосовно правового положення неповнолітніх, кодекс позитивно оцінювався сучасниками як перший зведений ювенальний нормативний акт [43, с. 43]. У зазначений період у напрямку розвитку ювенального права працювали також П.І. Люблінський, А.М. Рубашева, М.М. Гернет, Є. Веккер, В.І. Куфаєв, Ю.П. Мазуренко, Г.Д. Риндзюньський.

П.І. Люблінський, відстоюючи існування «дитячого права», вказував на те, що із формуванням відповідної галузі питання щодо регламентації протиправних діянь неповнолітніх (які до цього перебували виключно у полі дослідження кримінального права) мають зазнати суттєвих модифікацій, та у подальшому досліджуватись як елемент державної та соціальної політики щодо охорони дитинства [137, с. 6]. В рамках механізму соціально-правової охорони дитинства реалізацію неповнолітнім відповідальності розглядав і М.М. Гернет [43, с. 8]. Розвиваючи схожу думку, В.І. Куфаєв пропонував виключити із теорії кримінального права термін «злочин» стосовно неповнолітнього, використовуючи, натомість, термін «правопорушення». [124, с. 58–59].

Протягом тривалого часу радянська правова доктрина майже повністю зводила питання відповідальності неповнолітніх до суто кримінального аспекту. Таким чином її розуміли М.М. Бабаєв [12], Г.С. Гаверов [41], Н.Л. Кривоченко [115], П.В. Ліхолат [134], Г.М. Мінковський [155]. Визначаючи кару ядром та провідною метою кримінальної відповідальності, радянські дослідники вважали за доцільне не змінювати підхід у питаннях відповідальності неповнолітніх. Так твердження оспорювалось небагатьма, зокрема, Г.С. Гаверов вказував на діалектичний взаємозв'язок кари та виховання у структурі відповідальності та пропонував пошук нового підходу у розумінні системи покарань (зокрема тих, що застосовуються до

неповнолітніх) [41, с. 51-52].

Більш прогресивні ідеї містяться у працях Г.М. Мінковського, який звертав увагу на необхідність врахування особистості неповнолітнього правопорушника та наполягав на організації превентивної та постпенетенціарної профілактики злочинів неповнолітніх [155, с. 23]. Схожі, але більш консервативні, думки висловлювалися П.В. Ліхотом. Дослідник, критикуючи судову практику УРСР із віддання переваги такому виду відповідальності як позбавлення волі, відзначав, що вона їде врозріз із принципом індивідуалізації відповідальності. Однак, вченим обґрунтовується неможливість повної відмови від такого заходу, адже, на його думку, він є досить дієвим способом перевиховання [134, с. 19–20]. Л.М. Кривоченко звертала увагу на неможливість відходу від принципу індивідуалізації відповідальності навіть у разі вчинення неповнолітнім правопорушення із обтяжуючими обставинами [115, с. 42].

Власне ж питання регламентації спеціальної процедури юридичної відповідальності неповнолітніх стало предметом наукового дослідження на національному рівні у 80-х роках ХХ століття. У сфері теоретичного осмислення всіх видів юридичної відповідальності неповнолітніх актуальною залишається монографія Я.М. Шевченко [281]. Незважаючи на те, що дане дослідження побудоване на радянському нормативно-правовому матеріалі, авторкою сформовано прогресивні принципи відповідальності неповнолітніх, що можуть стати базою для сучасних досліджень даної проблематики. У подальшому принципи ювенальної юстиції (більшість із яких слід віднести до принципів ювенальної відповідальності) було систематизовано Є.Є. Савіним [233] та Р.М. Опацьким [180].

Поняття ювенальної відповідальності, як спеціального виду юридичної відповідальності, висвітлювалось у працях Ю.Є. Пудовочкіна [222] та Н.М. Крестовської [112, 113]. Останньою, зокрема, сформовано авторське визначення ювенальної відповідальності як відповідальності спеціального суб'єкта (неповнолітнього), що має ресоціалізуючу та правовідновну

спрямованість та застосовується не тільки державними органами, але й іншими спеціально на те уповноваженими органами, інституціями, особами [113, с. 331]. Ю.Є. Пудовочкін до визначення ювенальної відповідальності підходить більш «традиційно», розуміючи її як вид негативної відповідальності, що обмежується спеціальними заходами впливу передбаченими кримінальним правом [222].

Міждисциплінарне вивчення інституту покарання неповнолітніх пропонує у своїй праці Є.С. Назимко. Науку, що акумулює знання з кримінології, кримінального та кримінально-виконавчого права щодо закономірностей розвитку інституту покарання неповнолітніх дослідник визначає як ювенальну пенологію [168, с. 213].

На необхідності реформування системи ювенальної юстиції, переважно у напрямку пошуку нових шляхів розвитку кримінальної юстиції для неповнолітніх наголошують у своїх працях Д.Є. Андрєєва [10], О. Вінгловська [38], О.І. Іваньков [75], Н.Я. Ковтун [92], Л.А. Кондрат'єва [103], С.П. Коталейчук [110], Д.В. Лактіонова [125], В.О. Левченко [127], В.І. Мірошніченко [161], Є.С. Назимко [167, 168], О.Нелін [170], Р.М. Опацький [180], І.О. Русанова [232], О.Б. Янчук [295].

Разом з тим складність таких реформ дослідники пов'язують із відсутністю ідеологічного підходу в забезпеченні ювенальної політики держави; наявність і водночас роз'єднаність великої кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили; високий рівень динамічності процесу нормотворення, часте прийняття нових норм, що ускладнюють зміст і структуру правового механізму; суперечності та прогалини у законодавстві у цій галузі тощо [10, с. 10]. Як уявляється, ще більш гальмуючим фактором є відсутність єдиного науково обґрунтованого підходу до ювенальної політики загалом та проблеми протидії правопорушваності неповнолітніх зокрема.

Серед галузевих досліджень відповідальності неповнолітніх слід відмітити праці Н.Л. Березовської, В.М. Бурдіна, Є.М. Вечерової, Ю.А. Дербакової, О.В. Горбач, Т.О. Гончар, О.М. Карпенко,

Є.Ю. Колосовського. Вони відстоюють необхідність деталізації процедури притягнення неповнолітніх до відповідальності із необхідністю врахування вікової особливості такої групи суб'єктів.

Не втрачають актуальності внесені ще на етапі прийняття Кримінального кодексу 2001 р. пропозиції В.М. Бурдіна щодо реформування кримінального законодавства шляхом комплексного аналізу явища розумової відсталості та доповнення КК України положенням про вікову неосудність [31, с. 10]. Питання досягнення цілей кримінальної відповідальності неповнолітніх досліджується у працях Н.Л. Березовської [21] та Є.М. Вечерової [36]. Так, Н.Л. Березовська, справедливо відзначаючи застарілість та непродуктивність кари як провідного елементу відповідальності неповнолітніх, пропонує досягнення її ресоціалізуючої мети шляхом виправно-трудоного впливу [21, с. 116, 120]. Перспективи застосування ширшого кола додаткових покарань як способу забезпечення принципу індивідуалізації покарання досліджує у своїй праці Н.Я. Ковтун [92, с. 22].

Актуальною в контексті елементів ювенальної юстиції видається пропозиція Є.М. Вечерової. Автор, досліджуючи некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх, пропонує розширити перелік правообмежень, що покладаються на неповнолітнього, який звільняється від відбування покарання із випробуванням (зокрема, заслуговують на увагу пропозиції щодо покладення обов'язків: відшкодувати заподіяний збиток; не відвідувати певні місця; утримуватися від спілкування в тій або іншій формі з певними особами), одночасно визначивши інститути громадянського суспільства повноправними суб'єктами некарального впливу [36, с. 15]. Розвиваючи схожу ідею, О.О. Северин пропонує визначити новий інститут науки кримінального права відносно неповнолітніх правопорушників, а саме – систему заходів кримінально-правового характеру, який включатиме поміщення у фостерну сім'ю, медіацію, пробацію, заходи медичного характеру тощо [238, с. 5].

На необхідності комплексного реформування інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх шляхом прийняття нормативно-правового акту, який би узагальнив процесуальні питання ювенальної відповідальності, наголошує О.М. Карпенко (нею пропонуються такі назви відповідного нормативно-правового акту: Закон «Про здійснення правосуддя щодо неповнолітніх в Україні», «Про запровадження комплексних заходів, спрямованих на захист прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх та профілактику правопорушень», «Про ювенальну юстицію в Україні») [83, с. 16–17].

До проблеми спеціального правового статусу та спеціальної правосуб'єктності неповнолітнього у адміністративних деліктних відносинах звертаються у своїх працях Є.Ю. Колосовський [97] та О.В. Горбач [49]. Останньою, зокрема, пропонується закріплення принципу особистої відповідальності неповнолітніх, які не досягли 16-річного віку, а саме – заходів впливу, передбачених ст. 24¹ КУпАП [49, с. 93]. Протилежна точка зору висловлюється Є.Ю. Колосовським, який стверджує, що неповнолітні віком до 16 років, взагалі не володіють деліктоздатністю та не можуть бути суб'єктами адміністративного правопорушення [97, с. 87].

Питанню автономності статусу неповнолітнього суб'єкта у цивільних правовідносинах приділяє увагу у своїй монографії О.В. Синегубов. Дослідник звертає увагу, що для реалізації навіть мінімальних міжнародних стандартів прав дитини законодавцю необхідно відійти від концепції «охорони дитинства», замінивши її на гарантування дотримання прав кожної дитини, оскільки дитина повинна бути суб'єктом права, а не об'єктом захисту [244, с. 446]. Ю.А. Дербакова, дотримуючись схожої думки, пропонує «прогалини» у правосуб'єктності неповнолітнього (зумовлені його віком) «заповнювати» спеціальним механізмом сприяння у реалізації і захисті його прав («продієздатність» неповнолітнього). Дослідник відзначає, що за умови належного функціонування цього механізму можна досягнути однакового стану правосуб'єктності повнолітньої та неповнолітньої осіб [57,

с. 15]. Не погоджуючись із пропозицією «складеної» правосуб'єктності неповнолітнього, слід відмітити, що цим вченим вперше висловлюється практична пропозиція щодо подолання обмеженостей правового статусу неповнолітнього. Цікавою є також пропозиція В.Л. Кабанова щодо введення до законодавства терміну «ювенальний вік» як заходу подолання термінологічної розбіжності у нормативній регламентації ювенальних правовідносин. Дослідник пропонує цей термін співвідносити із поняттям зрілості для визначення ступеню участі неповнолітнього у правовідносинах [82, с. 76].

Питання специфіки інституту відповідальності неповнолітніх (знову ж таки, переважно кримінальної) стало предметом дослідження і зарубіжних правознавців та практиків. Б. Хенкес, вивчаючи рівень ювенальних технологій у країнах колишнього радянського простору, доходить висновку, що поняття «права людини» у трактуванні ООН, відрізняється від поняття «інтереси неповнолітнього», а тому останнє має бути включено до галузевого законодавства, яке стосується правосуддя у справах неповнолітніх. Дослідник вказує, що Конвенція про права дитини вимагає, щоби правосуддя у справах неповнолітніх та система захисту інтересів неповнолітнього були явно відокремлені одне від одного [273].

Пілотні проекти ювенальної юстиції (що базуються на відновних технологіях) в Україні досліджував А. Бальмер, який дійшов висновку, що для успішного досягнення мети відновного правосуддя воно має реалізовуватися одночасно громадськими організаціями, органами досудового слідства та судової системи [16, с. 34].

Як уявляється, найбільш адекватна для України канадська модель ювенальної юстиції досліджується у праці Н. Бала та С. Ананда. Цими авторами, зокрема, приділяється окрема увага опису позасудових заходів впливу на неповнолітніх делінквентів та процедурі збереження конфіденційності їх особистості [297, с. 130–135]. Явище ювенальної делінквентності та система інститутів західної ювенальної юстиції стали

предметом численних досліджень Дж. Муніса та Б. Голдсона. Дослідниками зроблено аналіз інститутів дитячої юстиції у Великій Британії та США та чи не найпершими проведено компаративний аналіз у цій сфері [301].

Певні нариси узагальненого інституту відповідальності неповнолітніх містяться і в неюридичних дослідженнях. Так, засновник ювенології Є.Г. Слущкий у сформованій ним системі знань про молодь окрему увагу приділяє державним гарантіям забезпечення її прав (ювенальній політиці). Остання, на думку вченого, повинна мати, зокрема, девіантно-превентивне спрямування, що виражається у формуванні превентивних систем комплексного вирішення проблем профілактики правопорушень серед неповнолітніх з подальшою їх соціальною реабілітацією та підвищенні ефективності заходів попередження будь-яких видів девіантної поведінки (від асоціальної до делінквентної) [247].

Ювенальна політика стала предметом дослідження українського дослідника Р.М. Опацького. Утім, описуючи проблеми системи дитячого правосуддя в Україні, автор не звертається до детального дослідження механізму ювенальної відповідальності, зупиняючись лише на необхідності запровадження «альтернативної моделі» ювенального судочинства, що передбачає законодавче надання учасникам кримінальної ситуації та громаді прийняття рішення у своїй справі. Офіційна система правосуддя, на його думку, має «включатися» лише у випадку коли відновний процес не спрацює [180, с. 25].

Узагальнене дослідження щодо історичних аспектів статусу неповнолітніх правопорушників наводить у своїй монографії Н.С. Юзікова. Дослідниця класифікувала заходи впливу та відповідальності, які застосовуються до неповнолітніх у країнах з різними типами правових систем. Авторка доходить висновку, що у ставленні українського суспільства до небезпечної, злочинної поведінки неповнолітніх спостерігається зосередження уваги на запобіжних заходах. При цьому залишається доволі

стійкою тенденція до застосування кримінально-правових заходів впливу до неповнолітніх, які вчинили злочини [291, с. 189].

Однак, незважаючи на проведені дослідження, вбачається, що існуючі на сьогодні підходи до вивчення інституту юридичної відповідальності неповнолітніх не мають систематизованого характеру. Дослідження юридичної відповідальності неповнолітніх на сьогодні проводиться переважно у кримінальному аспекті, що не лише розвиває та апологізує її каральну спрямованість, а й призводить до поверховості у регулюванні цього інституту в інших галузях права. Незважаючи на реформи національного кримінального законодавства, традиції кримінального права не передбачають розуміння неповнолітнього як суб'єкта, що має принципово відмінний статус у провадженні.

Систематизація теоретичних та практичних знань про відповідальність неповнолітніх дозволить виробити міжгалузевий механізм її реалізації із необхідним балансом імперативного та диспозитивного методу регулювання. Такий механізм надасть можливість поділати існуючі розбіжності та колізії у правовому статусі неповнолітнього. Для цього необхідним є вироблення узагальненого підходу до розуміння відповідальності неповнолітніх, що має включати теоретичне обґрунтування специфіки ювенальної відповідальності в системі юридичної відповідальності та систематизацію правозастосовного та організаційно-правового механізму її реалізації.

1.2. Методологічні засади та поняттєво-категорійний апарат дослідження

Для цілей цього дослідження важливим є твердження М.М. Тарасова щодо високого ступеню інтегрованості сучасної науки, через що залучення дослідницьких засобів інших наук виступає необхідною умовою розвитку будь-якої науки, в тому числі – юриспруденції [257, с. 32]. Така наукова

взаємодія, безперечно, має бути зумовлена соціальними потребами та цілями конкретного дослідження. Зважаючи на те, що саме по собі вивчення дитинства передбачає застосування методології та результатів антропології, генетики, культурології, демографії, педагогіки, психології, кримінології та інших наук, міждисциплінарний характер повинні мати і дослідження пов'язані із правовими процедурами в яких фігурує неповнолітній. Як доречно вказує О.М. Тесленко, складність ювенологічних досліджень полягає у переході від мультидисциплінарності до міждисциплінарності. Адже коли кожний напрямок у дослідженні дитинства обмежується властивими лише даній науці інструментами, неможливо сформувати уніфікований підхід у рамках ювенальних досліджень [264, с. 178–179].

С.А. Лебедєв вказує, що успішне здійснення міждисциплінарних досліджень передбачає одночасне вирішення трьох видів проблем:

1) методологічної (формування предмета дослідження, в якому об'єкт був би відображений таким чином, щоб його можна було вивчати засобами всіх залучених дисциплін, а отримані в ході досліджень результати могли б уточнювати і удосконалювати вихідні данні);

2) організаційної (створення мережі комунікацій і взаємодії дослідників, з тим щоб вони могли професійно брати участь в отриманні та обговоренні інформації, залучати до неї своїх колег з відповідних дисциплін);

3) інформаційної (забезпечення передачі прикладних результатів міждисциплінарного дослідження в практику прийняття рішень та одночасно, передачу власне наукових результатів, отриманих учасниками, для експертизи в системі дисциплінарного знання) [126, с. 103].

Методологія цього дисертаційного дослідження постає як система підходів та методів, застосування яких має на меті створення юридичної конструкції (концепції, моделі) інституту ювенальної відповідальності, який своєю чергою виступає не лише як категорія загальнотеоретичної юриспруденції, а і як проектно-пропозиційний вектор емпіричних

досліджень ювенального права. У цьому плані методологічно цінним є висновок В.В. Дудченко, що цінність будь-якого загальнотеоретичного дослідження полягає насамперед у його впливі на предметно-практичну діяльність людини і своєю іманентною метою має сприяння підвищенню продуктивності й ефективності останньої [64, с. 14–15].

Дисертант бере на озброєння пропозицію М.В. Костицького щодо надання вченому можливості використовувати методології за власним вибором, не визначаючи себе при цьому «правовірним» діалектиком, юснатуралістом, позитивістом, синергетиком чи іншим. Вчений оспорує розроблену Е.Г. Юдіним чотирьохрівневу ієрархію методологій (філософська – загальнонаукова – конкретно-наукова – методики та процедури дослідження), пропонуючи «розташувати» методології по горизонталі, тоді методика конкретного наукового дослідження може виглядати як мозаїка методів [107, с. 10]. Схожої точки зору дотримується Ст. Тулмін, вказуючи на можливість відмови від парадигмального розуміння сучасної науки, розглядаючи її як перманентно революційну подію. Підтримуючи таку ідею, В.С. Лук'янець констатує, що багато у чому сучасні наукові дискурси спрямовані на те, що «науковці оцінюють свої досягнення не через ставлення до Істини, як це робив Гегель, а винятково через їхнє ставлення до попередників» [136, с. 23]. Свідомо ухиляючись від методологічного монізму, у цьому дослідженні взято на озброєння позицію учених-правознавців, які вважають, що сучасною домінуючою тенденцією у світовій юриспруденції є інтегративне праворозуміння, коли у праві поєднані ідеї (метафізика), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія) [65, с. 233].

Інтегративна юриспруденція, синтезувавши у собі розробки позитивістської, природно-правової та історичної школи права покликана виробити нові якості права. Дж. Холл (якого вважають «батьком» інтегративної теорії права) таку якість назвав «актуалізацією права», що на його думку, є його найбільш істотною ознакою. «Актуалізація» за Дж. Холлом надає можливість визначити право як діяльність, що включає процес

законотворчості, судового розгляду, правозастосування й інших форм надання правового порядку суспільним відносинам через офіційні та неофіційні моделі поведінки [274, с. 740–741]. Вважаючи інтегративний підхід до права, запропонований Дж. Холлом, дещо завузьким, дисертант підтримує комунікативну концепцію А.В. Полякова. Згадана концепція відстоює не лише можливість взаємодії правових норм та юридичних текстів, а в першу чергу вплив психосоціокультурних реалій на процес формування права [98, с. 14].

Указані положення зумовили застосування у цій роботі комплексного підходу до дослідження ювенальної відповідальності.

Зокрема, у проведеному дослідженні використано ряд підходів, серед яких – антропологічний, аксіологічний, системний та ювенальний, що мають розумітися лише у взаємодії, адже інструментарій кожного із підходів використовується лише у межах необхідних для проведення цього дослідження. Дисертантом наслідується поняття методологічного підходу, запропоноване Е.Г. Юдіним, як принципової методологічної орієнтації дослідження, точки зору, яка керує загальною стратегією дослідження [290, с. 160] одночасно із визначенням, запропонованим Е.П. Семенюком, який вбачає у підході логіко-гносеологічне та методологічне утворення, що гранично строго виражає тільки спрямованість наукового дослідження, обмежуючи її, як правило, одним аспектом (у крайньому разі – кількома взаємопов'язаними напрямками), але, на відміну від метода, принципово позбавлене будь-яких обмежень і навіть чіткої фіксації тих засобів, якими ведеться дослідження і нерідко позначає напрям у наукових дослідженнях [240, с. 7].

Формування сучасного вектору праворозуміння та, відповідно, правових досліджень з позиції екзистенційно-гуманістичного антропологічного підходу надало змогу виокремити неповнолітнього як відокремленого суб'єкта правових відносин із характерним набором прав, обов'язків та можливістю нести відповідальність за власні дії.

Антропологічний підхід у сучасних дослідженнях, на думку Ю.М. Оборотова, надає можливість здійснити «поворот» до суб'єкта як первинної правової реалії, переборовши існуюче домінування соціоцентричних та державоцентричних настанов [174, с. 54].

Застосування екзистенційно-гуманістичного підходу у ювенально-правових дослідженнях, як вказує Н.М. Крестовська, поряд із трактуванням неповнолітнього як самостійного суб'єкта права, надасть можливість виявити та дослідити зумовлені станом дитинства специфічні особливості правових відносин та інших форми правової поведінки за участю дітей [113, с. 48]. Період дитинства не володіє самостійною властивістю самостабілізації і самоорганізації, а тому потребує відповідної підтримки в адаптації динамічно мінливих умов зовнішнього оточення.

Розуміння неповнолітнього з позиції екзистенційно-гуманістичного підходу скерує аксіологічні засади цього дослідження, адже саме визначення типу праворозуміння безпосередньо впливає на тлумачення зв'язку між цінностями та правом, визнання його цінності для людини та суспільства [268, с. 8]. Йдеться не лише про визначення та вивчення дитинства як цінності, а й ціннісного дослідження специфічних прав неповнолітнього. Адже, для того щоб цілі, закладені в праві, були досягнуті, визначення лише зовнішніх меж дозволених дій є явно недостатнім. Важливо, щоб людина (дитина), якій адресовані права і свободи, звернула на них увагу, осмислила їх, побачила у них те, чого бракує, що відкриває шлях до бажаної мети, виявила готовність скористатися ними [282, с. 150].

Оскільки значимість права для особи полягає, насамперед, у розмежуванні сфер волі і сваволі, потрібно відмітити, що правомірне й неправомірне виступають як визначальні правові цінності. При цьому правомірне – основна правова цінність, а неправомірне – основна правова антицінність [174, с. 65]. Саме тому особливого значення набуває перехід від декларування прав неповнолітніх до їх чіткого визначення, нормативного закріплення та становлення механізму їх реалізації. Комплекс прав та

обов'язків неповнолітнього як суб'єкта реалізації відповідальності займає одне із провідних місць у масиві ювенально-правових досліджень, адже найбільш чітко відображає ступінь опікування держави правами вразливих верств населення.

Дослідження феномену ювенальної відповідальності, як елементу юридичної відповідальності, потребує залучення системного підходу до методологічного інструментарію дослідження. Дисертант наслідує поняття системи сформоване В.М. Садовським (визнаючи його універсальним для гуманітарних та математичних досліджень) як упорядкованої певним чином множинності елементів, що між собою є взаємопов'язаними та утворюють певну цілісну єдність [234, с. 173]. Не погоджуючись із В.М. Садовським, А.І. Уйомов дійшов висновку, що сам по собі термін «система» не має наукової цінності і є лише зручною фігурою мови для опису процесів, що, фактично, є математичним моделюванням тих чи інших сторін дійсності [266, с. 69]. Вважаючи запропоноване А.І. Уйомовим розуміння системного підходу дещо завузьким, слід погодитись із твердженням цього дослідника щодо необхідності скерування усіх сучасних наукових розробок у поле системних досліджень для підвищення їх практичної цінності [266, с. 29, с. 35].

Вивчення особливостей інституту юридичної відповідальності неповнолітніх не може відбуватись у «вакуумі», нехтуючи розробками правової науки щодо інституту юридичної відповідальності. Неможливо формувати радикально відмінні критерії побудови моделі юридичної відповідальності для кожного галузевого дослідження, адже це буде мати десруктивні наслідки для самої теорії юридичної відповідальності. Слід враховувати позицію Е.Г. Юдіна, що сам по собі системний підхід не спроможний вирішити змістовні наукові задачі [390, с. 162], він покликаний лише вивчити досліджуваний об'єкт як систему (за можливості). Через це слід відзначити прогресивний характер пропозиції М.І. Мирошниченко щодо можливості розглядати системні дослідження як частину системно-

інформаційного підходу у праві. Сутність цього підходу полягає у неізолюваному, відкритому характері будь-якої системи та її можливості утворювати комунікативні зв'язки. Інформація, своєю чергою виконує функцію універсального комунікаційного елемента та одночасно розглядається як спосіб подолання хаосу [162, с. 285; 163]. Не останньою проблемою у процесі становлення ювенальної юстиції, зокрема ювенальної відповідальності, залишається низький рівень інформованості суб'єктів її застосування та реалізації про наявні ювенальні механізми.

Дисертант виокремлює ювенальний підхід у проведеному дослідженні, визначаючи його як науково-практичну правову орієнтацію на дотримання кращих інтересів дитини. На пострадянському просторі у суспільстві досі формується ставлення до неповнолітнього не як до повноцінного члена суспільства, а як до особи, над якою дорослий має якісь переваги [181, с. 94]. Так, Л.Ю. Голишева, розглядаючи ювенальні відносини публічно-правового порядку, звертає увагу на те, що основними суб'єктами тут виступають органи державної влади та місцевого самоврядування, які виконують обов'язки із забезпечення прав дітей. Вторинність правового статусу неповнолітніх простежується і у результатах дослідження авторки щодо ювенальних відносин приватноправового характеру [48, с. 114]. Однак, нормативне регулювання прав та обов'язків неповнолітніх у багатьох випадках демонструє протилежну тенденцію. Неповнолітній, будучи номінально носієм статусу спеціального суб'єкта правовідносин, фактично, має звужений перелік прав (зокрема, цивільних) у регулятивних правовідносинах, а в охоронних відносинах виступає нарівні із дорослими суб'єктами.

Найбільш нагальною проблема забезпечення спеціального правового статусу неповнолітнього постає у кримінально-правовому механізмі відповідальності. Застосування ювенального підходу у нормотворенні надасть можливість привести главу 38 Кримінального процесуального кодексу України у відповідність із міжнародними стандартами дитячого

правосуддя, деталізувавши правове положення неповнолітнього та розширивши коло його прав у кримінальному процесі.

Вказаний підхід може справити вагомий вплив і на вирішення питання щодо місця неповнолітнього у відносинах, пов'язаних з розвиненою на сьогодні терористичною та іншою антигромадською діяльністю. Національним інститутом стратегічних досліджень пропонується для подолання вказаної проблеми внести зміни у кримінальне законодавство, визначивши склад таких злочинів як «вербування дитини під час збройного конфлікту», «використання дитини під час збройних конфліктів» і встановити кримінальне покарання для тих, хто їх вчинює (у т.ч. батьків дитини, осіб, що їх замінюють або законних представників) [288]. Повністю підтримуючи таку пропозицію, слід відмітити, що реформи ювенального законодавства у частині юридичної відповідальності неповнолітніх та/або осіб, які залучають них до кримінально караної поведінки слід проводити більш системно.

Так, незважаючи на ратифікацію Факультативного протоколу Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах [267], їх положення у збройних конфліктах у національному праві залишається не конкретизованим. Не визначено, чи є Факультативний протокол законом прямої дії, і чи може він безпосередньо застосовуватися у суді при захисті прав дітей [245, с. 23]. Внесені 26 січня 2016 року зміни до Закону України «Про охорону дитинства» визначили статус дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, та дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, однак не заповнили усі прогалини у цій сфері. Втягнення дітей до збройного конфлікту досі не криміналізовано, як і не визначено форми відповідальності самих дітей за участь у незаконному збройному формуванні.

Ратифікація вищезазначеного Факультативного протоколу закріпила обов'язок держави щодо попередження вербування та використання неповнолітніх у діяльності збройних груп, відмінних від збройних сил

держави. Однак, на сьогодні національним законодавством не передбачено спеціальної відповідальності за такі дії. Положеннями Кримінального кодексу України відповідальність за втягнення у вчинення терористичного акту визначається без диференціації кола суб'єктів, які втягуються у таку діяльність. Отже, на сьогодні, використання неповнолітнього як «інструменту» у збройному конфлікті, терористичній та іншій діяльності, спрямованій на підриг суверенітету та цілісності країни не передбачає спеціального покарання. Необхідність зміни такого становища зумовлюється більш високим рівнем піддатливості та несформованості психо-емоційних характеристик неповнолітніх, зокрема, необґрунтованій та завищеній схильності до ризику. О.С. Дронова вказує, що причиною протиправного ризику для неповнолітнього не завжди є позитивна цінність, а навпаки, розрахунок отримати максимально вигідний результат. Такий результат може мати як матеріальний, так і емоційний характер (ризик заради ризику) [63, с. 8]. Необхідність деталізації обставин кожного конкретного правопорушення щодо втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність не дає можливості погодитись із пропозицією В.В. Дзундза щодо уніфікації усіх спеціальних складів таких злочинів в єдину норму (ст. 304 КК України) [61, с. 5].

Вбачається, що практична сторона застосування ювенального підходу може відобразитись у запровадженні процедури ювенальної експертизи у процес нормотворення. Законом України «Про забезпечення рівних прав жінок та чоловіків» [197] створена практика цільової суб'єктної експертизи нормативно-правових актів, шляхом дослідження урахування принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у процесі нормотворчості. Слід, однак, підтримати позицію Н.В. Аніщук про неможливість у повній мірі використовувати арсенал гендерної експертизи (та інших інструментів гендерного права) через відсутність у національному правовому лексиконі необхідної термінології та методології проведення гендерних досліджень [11, с. 72].

Ювенальна експертиза, своєю чергою, доповнить механізм захисту прав людини у законотворчому процесі, адже розробка нормативно-правових актів буде відбуватися не лише із урахуванням гендерного фактору, а й із врахуванням кращих інтересів однієї із найуразливіших груп суспільства – неповнолітніх. Концептуальна основа ювенальної експертизи базується на тих самих «стовпах» що і вся система ювенально-правових відносин – застосуванні компетентісного підходу. І.А. Зимня трактує «компетентність» як заснований на знаннях, інтелектуально і особистісно-зумовлений досвід соціально-професійної життєдіяльності людини [72, с. 13]. Принцип компетентності широко використовується у західноєвропейській методиці освіти та підготовки педагогів і базується на філософії конструктивізму, що полягає не лише у розробленні нового інформаційного матеріалу, а й у реорганізації уже існуючого для інтеграції нових елементів та побудові нових когнітивних структур [4, с. 51–52]. Запровадження аналогічного механізму у національну законопроектну діяльність надасть можливість більш оперативно привести правові механізми, що торкаються прав та обов'язків неповнолітнього, у відповідність із світовими тенденціями ювенальної юстиції.

Отже, застосування ювенального підходу має відбуватися у двох основних напрямках:

- уніфікованому нормотворенні. Норми, що розробляються для урегулювання питань, пов'язаних із правами та обов'язками неповнолітніх, мають перебувати у логічному взаємозв'язку (із можливістю їх подальшого міждисциплінарного використання) та відповідати визнаним та гарантованим міжнародним та національним стандартам прав дитини;

- компетентності (спеціалізації) кадрів у системі забезпечення прав дитини. Ілюзія вирішення проблеми у сфері ювенального регулювання самим фактом прийняття закону породжує декларативність, дисфункціональність та відсутність реального регулятивного потенціалу низки законів ювенального спрямування. Принцип спеціалізації кадрів має розумітися у широкому сенсі,

як залучення компетентних спеціалістів у процес підготовки професійних юристів, наявності відповідної спеціалізації в органах правотворчості та правозастосування тощо.

Відповідно до застосованих нами підходів вироблено систему методів цього дослідження, що становлять сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання, серед яких: діалектичний, історичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний, описовий та метод моделювання. Слід погодитись із твердженням радянських дослідників у сфері загальнотеоретичної юриспруденції, що відзначили науковий метод як спосіб не лише на пізнання, а й реконструкції явища [256, с. 7]. Метод визначає траєкторію руху в процесі пізнання реальності, у тому числі правової реальності, тобто задає заздалегідь відомий алгоритм дій, при цьому цей алгоритм не є чимось сталим, а може змінюватись у залежності від особливостей об'єктів та суб'єктів пізнання [15, с. 29].

Універсальні для сучасних наукових досліджень принципи діалектичного методу проявляються і в процесі формування концепції ювенальної відповідальності, серед них: об'єктивність та всесторонність дослідження, закони переходу кількісних змін у якісні, єдності та боротьби протилежностей, заперечення заперечення.

Діалектичний метод базується на раціональному пізнанні предмета в єдності його протилежностей та розвитку, розкриваючи істинну суть предметів і явищ [42, с. 201–203]. Закони діалектики знаходяться в нерозривному зв'язку з логічними засобами пізнання, що мають інтегральне значення в дослідженні правових явищ і процесів [175]. Наприклад, аналіз і синтез дозволяє переходити від менш конкретних до більш конкретних правових реалій. За допомогою аналізу інститут юридичної відповідальності поділяється на окремі складові частини, зокрема, на підінститути відповідальності спеціальних суб'єктів, серед яких інститут відповідальності неповнолітніх, а потім за допомогою синтезу вказаний інститут поєднується

із загальними принципами правової та галузевої відповідальності та відповідальності неповнолітніх визначеної міжнародними актами.

У дослідженні використано також загальнонауковий описовий метод для надання опису інституту ювенальної відповідальності. Зважаючи на те, що межі явищ із прикметником «ювенальний» є не достатньо визначеними, а дослідниками цей термін використовується неоднозначно, дисертант конкретизує межі досліджуваного інституту. Наслідуючи широкий підхід до поняття «ювенальна юстиція» (як сфери досудового, судового та альтернативного реагування), запропонований С.Т. Сулеймановою [254, с. 118-119], вважаємо, що до структури цього поняття слід включати як суди у справах неповнолітніх, так і широку систему позасудових інституцій як державного так і громадського сектору. Дослідження інституту ювенальної відповідальності, зважаючи на це, проводиться у двох аспектах: 1) загальнотеоретичному – розкриваючи сутність інституту відповідальності неповнолітніх як комплексного правового утворення; 2) організаційному – визначаючи межі, у яких органи спрямовані на забезпечення функціонування інституту ювенальної відповідальності співвідносяться із існуючими національними органами ювенальної юстиції.

Використання історичного методу у проведеному дослідженні переважно спрямоване на ретроспективу наукових розробок теорій природи делінквентної поведінки неповнолітніх у структурі соціальний девіації. Вивчення трансформацій теоретичних та практичних підходів до формування відокремленого статусу неповнолітнього правопорушника надає можливість більш повно зрозуміти передумови формування інституту відповідальності неповнолітніх. Розроблення концепції зазначеного інституту має виходити не лише із галузевих правових досліджень, а й враховувати більш ніж столітньої давнини дослідження соціологічної та кримінологічної наук. Враховуючи тісний взаємозв'язок тематики обраного дослідження із вказаними науками, дисертантом використовується і конкретно-соціологічний метод для вивчення ступеню та особливостей

соціальної адаптації неповнолітніх як специфічної соціальної групи у сучасному українському суспільстві.

Залучення порівняльно-правового методу у методологію проведеного дослідження має на меті визначення можливості на ступеню запозичення зарубіжних норм ювенальної відповідальності, необхідність їх трансформації для «пристосування» до системи права України. Порівняльний аналіз нормативних та інституційних особливостей функціонування механізму ювенальної відповідальності у різних країнах та правових системах демонструє відмінності у підході до визначення поняття «ювенальна юстиція». Це вказує на складнощі у подоланні термінологічного розмаїття у вивченні цього явища.

Формально-юридичний метод використано у процесі аналізу чинних (і рідше тих, що втратили чинність) нормативно-правових актів, що регулюють статус неповнолітнього у правовідносинах, та механізм реалізації ним відповідальності. Окрему увагу дисертантом звертається на дослідження програмних та концептуальних нормативних положень та їх співвіднесення із законодавчим реаліями. Очевидна недосконалість законодавчого механізму реалізації неповнолітнім відповідальності змушує дисертанта, у рамках формально-юридичного дослідження норм, звернутись до їх критичної оцінки. Не погоджуючись із позицією О.О. Малиновського щодо автономності критико-правового методу, як спеціально-правового в структурі юридичного пізнання, слід відзначити, що розроблені дослідником методологічні правила [144] критичної оцінки правового матеріалу можуть широко використовуватись у рамках формально-юридичного методу.

Необхідність надання оцінки та розкриття сутності положень окремих норм зумовлює взаємозв'язок формально-юридичного методу із герменевтичним підходом у правотлумаченні. Гадамерівська ідея «духу закону» відкриває нові можливості для ювенального права. Так, тлумачення терміну «кращі інтереси дитини» неможливе без звернення не лише до визначених законом інтересів неповнолітніх, що мають підлягати захисту з

боку держави, а й до самої ідеї прав людини. І. Гетьман відзначає можливості герменевтики і у процесі правової акультурації. Дослідник цілком обґрунтовано вказує, що такий процес має відбуватися не шляхом примітивного запозичення та копіювання правових конструкцій, принципів, термінології, інститутів, а на підставі їх адаптування (проходячи крізь процедури розуміння, пізнавальної діяльності й тлумачення) до національних особливостей правової системи [44, с. 50].

Особливого значення у рамках проведеного дослідження набуває метод моделювання. Дисертант орієнтується на позицію О.А. Івакіна щодо неможливості класифікувати моделі у пізнанні на матеріальні та ідеальні, адже тоді ідеальна модель буде виступати як недосяжна або така, що не може бути реалізована чи відтворена з об'єктивних причин [77, с. 178]. На сьогодні правове моделювання не є суто теоретичним засобом дослідження; його провідною задачею стає подолання недосконалостей нормативної регламентації суспільних відносин. Теоретичні моделі мають ставати базисом для подальшої реформи нормативно-правових актів, включаючи використання можливостей моделювання на етапі підготовки їх проектів.

Усебічне вивчення інституту ювенальної відповідальності потребує уніфікації знань у сфері дослідження юридичної відповідальності. Так, розпочата у 1970-х роках ХХ століття такими вченими як Б.Т. Базилев, О.В. Малько, В.О. Тархов та іншими дискусія щодо трансформації дефініції юридичної відповідальності та визнання широкого підходу до її розуміння, дотепер залишається відкритою. Вирішення вказаних проблем шляхом створення універсальної моделі юридичної відповідальності визначить місце інституту позитивної юридичної відповідальності, нівівлювавши застаріле розуміння санкції як виключно карального інструменту (відмова від принципу покарання заради покарання) тощо.

Використовуючи вказані вище підходи і методи, дисертант пропонує розробляти інститут ювенальної відповідальності на концептуальному рівні

як юридичну конструкцію комплексного інституту відповідальності неповнолітніх.

Вагомий внесок у розуміння юридичних конструкцій, як окремого елемента системи права, зроблено С.С. Алексєєвим, який останні визначає як «модель», «типову схему» побудови прав, обов'язків, санкцій, гарантів та інших елементів та підстав юридичної регуляції [6, с. 245].

Незважаючи на фактично центральне місце юридичних конструкцій у системі юридичного знання, їх вагомість переважною кількістю юристів оминається. У сфері практичної юриспруденції юридичні конструкції майже не фіксуються, а процеси їх формування, зазвичай, називають «розвитком права» чи «удосконаленням законодавства» [6, с. 254–256]. Дійсно, сфера правозастосовної юриспруденції більш звична до співвіднесення понять «відносини – норма». Все ж, що до сфери даних понять не входить, особливо у країнах романо-германської правової сім'ї (де відсутня сила судового прецеденту), або залишається поза увагою взагалі, або стає основою для неправових маніпуляцій. Можливість розширення інституційного уявлення про право до його «трифокусної» інтерпретації у вигляді «відносини – конструкція – норма» відстоює у своїх працях М.М. Тарасов [258, с. 20]. Така пропозиція вбачається цілком обґрунтованою, адже у ситуації коли існуюча норма не повністю охоплює відносини, що склались у суспільстві (і які динамічно розвиваються), більш раціональним буде замість запровадження епізодичних реформ нормативних актів, побудова юридичної конструкції для можливості у подальшому реформування певного інституту до структури якого такі норми входять.

Визнаючи перспективну роль юридичних конструкцій у процесі нормотворення, слід погодитись із твердженням, що сам по собі цей феномен зумовлений переважно потребами практики [6, с. 242]. Тобто, фактично, юридична конструкція, як явище загальнотеоретичної юриспруденції, виникає у результаті критичної перевірки сформованих на практиці

юридичних конструкцій та необхідності соорганізувати вироблені ними правові засоби в рамках механізму правового регулювання [189, с. 8].

Існуюча на сьогодні система притягнення неповнолітніх до відповідальності багато у чому відображає методики впливу на неповнолітніх правопорушників, розроблені ще за радянських часів, що в існуючих соціальних реаліях або порушує гарантовані міжнародними актами права неповнолітніх (переважна практика засудження неповнолітніх до покарань, пов'язаних із позбавленням волі), або є недієвою (номінальна участь органів місцевого самоврядування у досудовому на судовому розгляді справи). Тому побудова відповідної теоретичної конструкції ювенальної відповідальності буде мати широку практичну цінність. Формування такої конструкції має включати зіставлення нормативної бази регулювання відповідальності неповнолітніх із звітами судової практики по таким категоріям справ та існуючою (перебуваючою на етапі реформування) системою органів ювенальної юстиції. Саме дослідження всіх перелічених елементів у взаємозв'язку надасть можливість виробити єдиний алгоритм (конструкцію) реалізації неповнолітнім юридичної відповідальності.

У проведеному дослідженні використовується наступний поняттєво-категорійний апарат.

Альтернативні (ювенальні) санкції. Відповідно до п.5.1 Мінімальних стандартних правил ООН відправи правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила») система кримінального правосуддя щодо неповнолітніх повинна спрямовуватись, в першу чергу, на забезпечення благополуччя неповнолітнього, зокрема, за рахунок співвіднесення будь-яких заходів впливу на неповнолітніх правопорушників з особливостями особистості правопорушника та обставинами правопорушення. Однак, через відсутність організаційної можливості застосування не передбачених санкцією закону заходів впливу на неповнолітнього, судами все частіше віддається перевага призначенню у якості покарання позбавлення волі.

Реформування системи органів ювенальної юстиції має включати залучення інститутів громадянського суспільства, зокрема у процес реалізації ювенальної відповідальності. Динамічність такої процедури, результатом якої стане відповідна реформа, дозволить забезпечити менший ступінь втручання правоохоронних органів держави у порядок застосування альтернативних санкцій, що надасть їм менш формалізованого прояву. Застосування ювенальних санкцій має передбачатися за незначні правопорушення, правопорушення вчинені вперше або при пом'якшуючих обставинах.

Альтернативні (ювенальні) санкції – це превентивно-виховні заходи ювенальної відповідальності, не пов'язані із обмеженням волі, що застосовуються до неповнолітнього за вчинення незначного правопорушення, вчинення правопорушення вперше або за пом'якшуючих обставин. До їх переліку можна віднести: обов'язок учня звітувати про відвідуваність ним занять та свої академічні успіхи (наприклад, у разі встановлення факту шкільних прогулів); обов'язок неповнолітнього пройти курс реабілітації від наркотичної, алкогольної, тютюнової або іншої залежності; обов'язок пройти курс боротьби із нерегульованою агресією; обов'язок відшкодувати завдану шкоду тощо.

Застосування альтернативних санкцій, окрім забезпечення прав неповнолітніх у процесі притягнення їх до відповідальності (шляхом мінімізації заходів пов'язаних із обмеженням волі), мають на меті вироблення у неповнолітнього почуття відповідальності за власні дії та формування установки на подальшу правомірну поведінку.

Вікова зрілість у контексті проведеного дослідження розуміється як якість особистості, що проявляється у співпаданні біологічного віку та психологічного та/або психічного розвитку. Незважаючи на те, що встановлення критеріїв вікової зрілості є достатньо складним процесом, вважаємо, що у процесі притягнення неповнолітнього до відповідальності

має підлягати урахуванню ступінь його психо-емоційного розвитку у конкретному віці.

Враховуючи, що проведене дослідження використовує понятійно-категоріальний апарат кримінологічної та соціологічної науки, дисертант звертається до понять девіантної та делінквентної поведінки. **Девіантна поведінка** нами розуміється як така, що порушує соціальні норми, має у своїй основі комплекс факторів зовнішнього та внутрішнього впливу та виражається у вчиненні асоціальних чи неправомірних вчинків. Поняття **делінквентної поведінки** запозичується у М.В. Хвостенко, який розуміє її як специфічний вид девіації, що полягає у протиправній дії, порушенні правової норми. Суть делінквентної поведінки полягає в порушенні прав або створенні перешкод реалізації чийхось суб'єктивних прав, у відмові від виконання соціальних зобов'язань, виражених в юридичній формі, що впливає з визначення правової норми [272, с. 208].

Лімінальна поведінка (англ. Liminality, від лат. limen – поріг, порогова величина). Прикметник «лімінальний», поряд із антропологічними дослідженнями, використовується і низкою соціологів для характеристики перехідних станів сучасного суспільства (зокрема, А. Сакоджай визначив комуністичний режим станом перманентного перехідного суспільства) [308, с. 223]. Першість у введенні цього визначення у вузько спрямовані соціологічні дослідження належить Л.К. Фортовій та О.М. Овчиннікову. Вченими акцентується увага на об'єктивній неможливості включити певні типи поведінки неповнолітнього до категорії «правової» чи «неправової», адже існують ситуації коли діяння неповнолітнього порушує зобов'язуючі норми, але не порушує забороняючі правові приписи. Дисертантом наслідується сформоване Л.К. Фортовою та О.М. Овчинніковим визначення лімінальної поведінки як межового типу правової поведінки неповнолітніх, що знаходиться між правомірною поведінкою і правопорушенням та характеризується соціальною нейтральністю, нікчемним або низьким рівнем соціальної деструктивності, не досягає ступеня протиправності [270]. Однак,

вважаємо, що винесення дій віднесених до лімінальної поведінки за межі правового регулювання зумовлено не лише їх низкими ступенем протиправності, а й відсутністю системного підходу до нормативної регламентації ювенальних деліктних відносин, а саме – відсутності специфічних ювенально-правових санкцій.

Термін **«неповнолітній»** у проведеному дослідженні використовується виключно для опису суб'єкта відповідальності та вживається у значенні Конвенції ООН про права дитини та національного кримінального процесуального законодавства як особа віком до вісімнадцяти років. Поряд із цим у дослідженні вживається термін **«дитина»**, як провідний у ювенально-правовій термінології. Вважаємо, що термін «дитина» відноситься, переважно, до регулятивних відносин та відносин, в яких йдеться про захист ювенального суб'єкта, тоді як поняття «неповнолітній» має вживатись для опису охоронних відносин, зокрема, відносин відповідальності.

Правове невігластво. Явище ювенальної делінквентності, на відміну від загальносоціальної правопорушуваності, набагато сильніше зумовлено об'єктивними факторами соціальної дійсності, що впливають на неповнолітнього незалежно від його волі або усвідомлення. Безперечно, неможливо критично стверджувати, що визначення правопорушення має бути сформовано, виходячи із його передумов, проте їх дослідження у контексті зазначеного явища є необхідним. За умови низького рівня правової культури соціального середовища зростання неповнолітнього та/або низького рівня правової освіти (а іноді її повної відсутності) протиправна поведінка може сприйматися неповнолітнім як соціально допустима. Правопорушуваність у такому випадку зумовлена не правовим нігілізмом, який передбачає свідоме відторгнення норм правомірної поведінки, а правовим невіглаством – дефіцитом знань щодо правомірності певних форм поведінки.

Соціальна адаптація. Є процесом засвоєння індивідом (дитиною) соціальних норм, формування свого відношення до них, входження до

соціальних груп, та як результат, формування дитини як повноцінної соціальної особи. Цей процес зумовлюється і описаним І.С. Коном «спонтанним впливом» – культурними особливостями певного суспільства чи соціальної групи, що знаходять своє пряме відображення у специфіці виховання та статусу неповнолітнього (ступінь незалежності неповнолітнього від сім'ї, наявність чи відсутність обов'язкової шкільної освіти тощо) [99, с. 134].

Соціальний супровід. Наслідуючи визначення соціального супроводу, сформоване у Законі України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [215], як роботи, спрямованої на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу, вважаємо що для цілей реалізації ювенальної відповідальності його доцільно доповнити певними ознаками. Так, обов'язковим елементом соціального супроводу неповнолітнього, що притягається до відповідальності має бути постійна психологічна (а за необхідності психіатрична) супервізія.

Суб'єктивно протиправне діяння. Неузгодженість процесуальних норм у механізмі притягнення неповнолітніх до відповідальності призводить до неналежного правозастосування у ювенальних правовідносинах. Так, у разі вчинення неповнолітнім діяння, передбаченого забороняючою нормою права, але при тому за відсутності процесуальних підстав притягнення неповнолітнього до відповідальності, суб'єкт правозастосування знаходиться у ситуації, коли протиправне діяння, вчинене неповнолітнім, не може бути віднесено до правопорушення через відсутність у такому діянні всіх його ознак (зазвичай, суб'єкта) або через неврегульованість певного протиправного діяння на процесуальному рівні (відсутність належної санкції). У такій ситуації, зазвичай, діяння залишається без реагування взагалі.

Ювенальне правопорушення із дефектним складом нами визначається як суб'єктивне протиправне діяння під яким розуміємо усвідомлене шкідливе протиправне діяння деліктоздатного неповнолітнього суб'єкта, яке передбачено забороняючою нормою матеріального права, проте не врегульовано відповідною нормою-санкцією та передбачає застосування спеціальних ювенально-правових заходів реагування. Існування суб'єктивного протиправного діяння як підстави ювенальної відповідальності, у разі системного реформування системи ювенальної юстиції, буде мати тимчасовий характер, згодом набувши ознаки ювенального правопорушення.

Ювенальна адвокатура. Питання обов'язкового надання професійної юридичної допомоги не лише у кримінальному досудовому і судовому провадженні, а й щодо усього кола правових питань, нажаль залишається не вирішеним не лише у сфері ювенальних правовідносин. Ми підтримуємо твердження А.Г. Кучерени щодо необхідності «вирівнювання» (зокрема, шляхом запровадження інституту ювенальної адвокатури) положення неповнолітнього у правовідносинах, де його опонентами частіш за все виступають особи із повною право- та дієздатністю [123, с. 319]. Вважаємо за необхідне, задля виключення некомпетентного втручання, юридичну практичну діяльність розуміти лише як професійну. У сфері ювенальних правовідносин така діяльність набуває і спеціалізованого характеру. Ювенальну адвокатуру тоді слід визначити як юридичну практичну діяльність щодо надання правової допомоги у ювенально-правових відносинах, яка виражається у судовому та позасудовому представництві та здійснюється професійними адвокатами, що мають спеціальні знання у сфері захисту прав дитини.

Ювенальна відповідальність. Формування поняття ювенальної відповідальності є ключовим для проведеного дослідження. Виокремлення інституту ювенальної відповідальності надасть можливості вивести визначального суб'єкта ювенальних правовідносин – неповнолітнього, на

окремий рівень у правовідносинах та встановити специфічний механізм притягнення таких суб'єктів до відповідальності. Так, згідно концептуальних положень українського законодавства, що були розроблені протягом останнього десятиріччя, правосуддя у справах неповнолітніх має передовсім носити відновний характер, сприяти усвідомленню правопорушником необхідності відповідати за свої вчинки та впроваджувати заходи щодо відновлення порушених стосунків і відшкодуванню завданої шкоди. Теоретичне обґрунтування ювенальної відповідальності має проводитись із обов'язковим виокремленням у її структурі позитивного та негативного аспекту. Закріплення інституту позитивної ювенальної відповідальності має стимулювати неповнолітніх до дотримання правових норм, тим самими попереджаючи їх подальше входження до делінквентних груп. Враховуючи викладене *ювенальну відповідальність* розуміємо як комплексний інститут юридичної відповідальності, що виражається у настанні позитивних правових наслідків для неповнолітнього у разі його активної поведінки із дотримання правових приписів, що має своїм результатом застосування з боку держави заходів схвалення чи заохочення, а у разі порушення таких приписів – у застосуванні з боку інститутів ювенальної юстиції примусових заходів, характер яких зумовлюється індивідуальними характеристиками неповнолітнього та/або вчиненого ним діяння, і мають на меті виховний та превентивний вплив.

Ювенальна юстиція. Дотримуючись широкого (не судовоцентричного) підходу до розуміння ювенальної юстиції із можливістю комбінованого механізму застосування ювенальної відповідальності (поєднання судового, адміністративного та громадського втручання у процес реалізації відповідальності), дисертант у проведеному дослідженні ювенальну юстицію розуміє у визначення Н.М. Крестовської. А саме, як систему державних, муніципальних та громадських судових, правоохоронних та правозахисних органів, установ та організацій, що на основі ювенального права та за допомогою медико-соціальних і психолого-педагогічних методик

здійснюють правосуддя щодо дітей, профілактику та попередження правопорушень дітей та проти дітей, захист прав, свобод та інтересів, а також ресоціалізацію дітей, які перебувають у складній життєвій ситуації [113, с. 354].

Ювенальна політика є сферою внутрішньої політики держави, яка спрямована на визначення правового положення неповнолітнього, гарантування та забезпечення (шляхом створення відповідної системи органів та інститутів) його майнових, особистих немайнових, процесуальних та інших прав. Дисертантом унаслідкується розгорнуте поняття ювенальної політики, сформоване Д.М. Диновським: «специфічний і цілісний напрямок у державній політиці, практичне втілення системи ідей та теоретичних положень про роль і місце молодого покоління в суверенній, незалежній, демократичній, соціальній, правовій державі, що забезпечує спільно з державними, громадськими та іншими інституціями, фізичними і юридичними особами вирішення питань виховання, освіти, праці, відпочинку, побуту, духовного і фізичного розвитку підростаючого покоління та гарантує його права, свободи, а також ефективно захищає ці права і свободи у випадку їх порушення» [60, с. 61].

Ювенальне правопорушення. Формуючи поняття ювенального правопорушення, неможливо обмежитися «класичним» визначенням правопорушення із «заміною» загального суб'єкту на спеціального (неповнолітнього), адже урахуванню мають підлягати і інші специфічні ознаки відповідальності неповнолітнього. Так, беззаперечному виключенню із дефініції правопорушення має підлягати ознака «суспільної небезпечності», в першу чергу через її неконкретність та невідповідність сучасним уявленням про пріоритети у системі правоохоронюваних інтересів. Неможливим також вбачається звуження заходів юридичної відповідальності до понять «покарання» чи «обмеження матеріального чи нематеріального характеру», адже ювенальна відповідальність до свого інструментарію включає також застосування виховних заходів.

Отже, виходячи із вищевикладеного пропонуємо наступне визначення *ювенального правопорушення* – це протиправне усвідомлене асоціальне діяння деліктоздатного неповнолітнього суб'єкта, що спрямоване проти публічних або приватних інтересів і передбачає застосування компетентним уповноваженим органом відповідних заходів юридичної відповідальності.

Висновки до розділу 1

Науковий інтерес до неповнолітніх правопорушників виникає у другій половині XIX століття, коли до питання причин та умов вчинення неповнолітнім правопорушення звертається у своїй праці видатний український правознавець О.Ф. Кістяківський. Відзначаючи, що протиправні діяння неповнолітніх зумовлюються виключно зовнішніми умовами, він вважав, що обов'язок держави вилучати дітей із «середовища, що зробило їх злочинцями». Оформлення ж доктрини юридичної відповідальності неповнолітніх на науковому рівні починається у першій половині XX століття після створення дитячих судів у США. В цей період під керівництвом професора М.М. Полянського було створено проект «Дитячого кодексу», що включав 10 розділів та охоплював найбільш важливі сфери ювенальних правовідносин. Кодекс отримав позитивну оцінку сучасників, незважаючи на те, що не був прийнятий через стрімкі зміни політики стосовно правового положення неповнолітніх. У зазначений період у напрямку розвитку ювенального права працювали також, П.І. Люблінський, А.М. Рубашева, М.М. Гернет, Є. Веккер, В.І. Куфаєв, Ю.П. Мазуренко, Г.Д. Риндзюньський.

Радянська правова доктрина майже повністю зводила питання відповідальності неповнолітніх до вивчення її кримінального аспекту. Як суто кримінальну юридичну відповідальність неповнолітніх досліджували у

своїх працях М.М. Бабаєв, Г.С. Гаверов, Н.Л. Кривоченко, П.В. Ліхолат, Г.М. Мінковський. Визначаючи кару ядром та провідною метою кримінальної відповідальності, радянські дослідники вважали недоцільним відходити від такого її розуміння у питаннях відповідальності неповнолітніх. Такий підхід оспорювався у праці Г.С. Гаверова «Кримінально-правові заходи, не пов'язані із позбавленням волі та їх застосування до неповнолітніх правопорушників», який вказував на діалектичний взаємозв'язок кари та виховання у структурі відповідальності, через що необхідним є пошук нового підходу у розумінні системи покарань (зокрема тих, що застосовуються до неповнолітніх).

Питання регламентації спеціальної процедури юридичної відповідальності неповнолітніх підіймається у наукових працях на національному рівні лише у 80-х роках ХХ століття. Першим комплексним дослідженням всіх видів юридичної відповідальності неповнолітніх стала монографія Я.М. Шевченко. Незважаючи на те, що дане дослідження побудоване на радянському нормативно-правовому матеріалі, автором було сформовано прогресивні принципи відповідальності неповнолітніх. У подальшому принципи ювенальної юстиції (більшість із яких слід віднести до принципів ювенальної відповідальності) було систематизовано Є.Є. Савіним та Р.М. Опацьким.

Поняття ювенальної відповідальності, як спеціального виду юридичної відповідальності, у сучасних наукових розробках висвітлюється у працях Ю.Є. Пудовочкіна та Н.М. Крестовської. Останньою, зокрема, сформовано авторське визначення ювенальної відповідальності як відповідальності спеціального суб'єкта (неповнолітнього), що має ресоціалізуючу та правовідновну спрямованість та застосовується не тільки державними органами, але й іншими спеціально на те уповноваженими органами, інституціями, особами. Ю.Є. Пудовочкін до визначення ювенальної відповідальності підходить більш «традиційно», розуміючи її як вид

негативної відповідальності, що обмежується спеціальними заходами впливу передбаченими кримінальним правом.

Серед галузевих досліджень відповідальності неповнолітніх слід відмітити праці Н.Л. Березовської, В. М. Бурдіна, Є.М. Вечерової, Ю.А. Дербакової, О.В. Горбач, Т.О. Гончар, О.М. Карпенко, Я.М. Квітки, Є. Ю. Колосовського, Є.С. Назимка. Названими авторами відстоюється необхідність деталізації процедури притягнення неповнолітніх до відповідальності із необхідністю врахування вікової особливості такої групи суб'єктів.

Питання специфіки інституту відповідальності неповнолітніх (знову ж таки, переважно кримінальної) стало предметом дослідження і зарубіжних правознавців та практиків. Слід особливо відмітити роботи Б. Хенкес, А. Бальмера, Дж. Муніса, Б.Голдсона, Н.Бала та С. Ананда.

Однак, незважаючи на проведені дослідження, вбачається, що існуючі на сьогодні підходи до вивчення інституту юридичної відповідальності неповнолітніх не мають систематизованого характеру. Дослідження юридичної відповідальності неповнолітніх на сьогодні проводиться переважно у кримінальному аспекті, що не лише розвиває та апологізує її каральну спрямованість, а й призводить до поверховості у регулюванні цього інституту в інших галузях права. Попри реформи національного кримінального законодавства, традиції кримінального права не передбачають розуміння неповнолітнього як суб'єкта, що має принципово відмінний статус у провадженні.

У проведеному дослідженні використано ряд підходів серед яких антропологічний, аксіологічний, системний та ювенальний. Ювенальний підхід є авторською розробкою дисертанта та розуміється як науково-практична правова орієнтація на дотримання кращих інтересів дитини. Застосування ювенального підходу може відбуватися у двох основних напрямках: 1) уніфіковане нормотворення, яке включає подолання розбіжностей у правовому статусі неповнолітнього в існуючому

нормативному матеріалі та подальшу розробку ювенальних норм, базуючись на міжнародних та національних стандартах прав дитини; 2) компетентісності (спеціалізації) кадрів у системі забезпечення прав дитини.

Відповідно до застосованих у дослідженні підходів вироблено систему методів цього дослідження, що становлять сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання, серед яких: діалектичний, історичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний, описовий та метод моделювання. Діалектичні прийоми простежуються у всіх розділах дисертаційного дослідження та використовуються у зв'язці із системним підходом. Адже, дослідження феномену ювенальної відповідальності неможливе без вивчення підстав делінквентної поведінки у неповнолітніх та звернення до теоретичних розробок юридичної відповідальності у цілому. Необхідність залучення системного підходу зумовлюється, зокрема, діалектичним принципом об'єктивності та всесторонності дослідження.

Описовий метод використано у розділі 3 для надання опису та формування дефініції ювенальної відповідальності, розкриття сутності її принципів та форм, характеристикації організаційно-правових особливостей цього інституту. Опис сформованої дисертантом концепції базується на чинних законодавчих та концептуальних нормах, для аналізу яких використано формально-юридичний метод. Прийоми формально-юридичного методу застосовано задля аналізу та критичної оцінки норм національного, зарубіжного та міжнародного права з метою визначення необхідності та шляхів реформування українського законодавства про юридичну відповідальність неповнолітніх.

Звернення до історичного методу зумовлено необхідністю вивчити у ретроспективному розрізі підходи до розуміння природи поведінки, що відхиляється у неповнолітніх.

Порівняльно-правовий метод використано для зіставлення загальнообов'язкових міжнародних стандартів у сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх із актами «м'якого права» у цій сфері.

Інструментарій порівняльно-правового методу використано, також, для зіставлення національних, європейських та міжнародних стандартів протидії ювенальній делінквентності та реалізації ювенальної відповідальності та вироблення критеріїв розмежування цих стандартів на групи.

Враховуючи, що проведене дослідження має на меті побудову концепції ювенальної відповідальності як юридичної конструкції, метод моделювання являє собою його «підґрунтя». Найбільш широко метод моделювання використано у процесі побудови універсальної теоретичної конструкції юридичної відповідальності, яка буде застосовуватись незалежно від її форми (позитивна чи негативна) або галузевої приналежності норм відповідальності та для формулювання висновків дослідження.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНІ ТА ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

2.1. Ювенальна делінквентність як соціальне явище

Становлення правової ювеналістики як окремої науки привернуло увагу не тільки до проблем визначення та захисту прав дитини, а й до правового та соціологічного дослідження та концептуалізації факторів правопорушуваності та неправомірної поведінки неповнолітніх. Феномен ювенальної делінквентності має одночасно соціальне, економічне та психологічне підґрунтя, тому, його вивчення мало б проводитись на межі кількох наук, однак сучасні дослідження цього явища, є переважно вузькоспрямованими.

Період дитинства і юності у цілому та аномалій поведінки на цьому етапі розвитку людини привертав увагу істориків, психологів та кримінологів протягом останніх двох століть. На необхідності дослідження соціального на рівні із біологічним при вивченні особистості неповнолітнього наголошує французький психолог М. Кле, зазначаючи, що особливості підліткового періоду, так само як і його тривалість, детермінуються соціальними інститутами, за допомогою яких суспільство забезпечує перехід від дитячого стану до дорослого [88, с. 120].

Актуальні витoki дослідження поведінки, що відхиляється, сягають соціологічних розробок другої половини XIX – середини XX ст. Такі розробки пов'язані із необхідністю нового концептуального обґрунтування природи суспільної організації. Розглядаючи процес організації соціальних груп та суспільства у цілому Е. Дюркгейм відкидав наявність особистої моральності індивіда, що існувала б поза суспільством, стверджуючи, що права та обов'язки кожної конкретної особистості не можуть існувати

незалежно від суспільства. Основну організаційну функцію держави по відношенню до суспільства Е. Дюркгейм вбачав у підкоренні «фізичного права сильнішого більш високому закону» [66, с. 6–7], адже лише тоді можливим є існування свободи індивіда. Відсутність належної системи урегулювання соціальних відносин, на думку соціолога, призводить до появи соціальних аномалій – «аномій». Аномією Е. Дюркгейм визначає стан суспільства, що характеризується розпадом норм, які регулюють соціальну взаємодію. За таких обставин відсутні чіткі правила і норми поведінки, адже стара ієрархія цінностей руйнується, а нова ще не склалася, що породжує моральну нестійкість окремих індивідів. У момент суспільної дезорганізації, незалежно від того чи буде вона походити від кризи або, навпаки, в період сприятливих, але занадто раптових соціальних перетворень, суспільство виявляється тимчасово нездатним проявляти потрібний вплив на людину [66, с. 294–296].

Саме аномії суспільного життя, за Е. Дюркгеймом, призводять до відхилення від загальноприйнятої норми поведінки окремих суб'єктів, що може виражатися, зокрема, у вчиненні злочинів чи самогубств. Попри це, на думку вченого, такі явища є природними, адже відхилення від норм несе не тільки негативне, але й позитивне начало. Девіація викликає реакцію суспільства, соціальних груп, що спричиняє уточнення меж соціальних норм, зміцнення і забезпечення соціальної єдності, що приводить до соціальних змін, і як наслідок – удосконалення соціальних норм [67, с. 9].

Першим серед українських дослідників причини злочинності неповнолітніх систематизував О.Ф. Кістяківський, звівши їх до трьох – розбещеність батьків, покинутість дітей та бідність [87, с. 10]. У дореволюційний період до питання протиправної поведінки дітей зверталися також такі видатні юристи як М.М. Гернет та Є.М. Тарновський. Останнім, зокрема, було обґрунтовано теорію економічних причин злочинності неповнолітніх, що набула поширення у першій половині XX століття [260, с. 46].

Вагомий внесок у розробку теорії поведінки, що відхиляється, було внесено американським соціологом Р. Мертоном. Продовжуючи ідеї Е. Дюркгейма, в основу своєї концепції Р. Мертон поклав поділ найважливіших елементів соціальної та культурної структури життя індивіда у суспільстві на дві групи: до першої віднесено об'єктивно та культурно детерміновані цілі, задачі та інтереси особи у суспільстві, а до другої – усі об'єктивно допустимі моделі досягнення встановлених цілей. Відхилення поведінки особи від загальноприйнятих норм відбувається у результаті неспівпадання інтересів особи із моделлю поведінки, яку вона обрала для їх реалізації. Причини соціальних аномій та девіантної поведінки Р. Мертон вбачав у: «використанні заборонених, але часто ефективних засобів досягнення культурного успіху – багатства, влади тощо. Такого роду пристосування зустрічається у випадку, коли особа сприйняла культурно детермінований акцент на цілі досягнення успіху, без того щоб рівною мірою засвоїти приписувані мораллю норми, що регламентують засоби досягнення цього успіху» [152, с. 307].

Подальші соціологічні дослідження поведінки, що відхиляється, американські вчені проводили на прикладах девіацій саме неповнолітніх, як найбільш уразливої групи. Вивчаючи соціальні аномії, американський кримінолог А.К. Коен звузив поле своїх досліджень, звернувши увагу вже на протиправну, а не лише асоціальну поведінку, та одним із перших почав вживати термін «делінквентність». Сам термін було введено в юридичний обіг у 1899 р., коли у штаті Іллінойс було прийнято перший закон про делінквентну поведінку і створено перший суд у справах неповнолітніх, діяльність якого базувалась на юридичній доктрині «*parens patriae*». Основою доктрини було слідування найкращим інтересам дитини та визнання її не злочинцем, а делінквентом – неповнолітнім, що потребує турботи, піклування та лікування [284, с. 8].

Природу делінквентності А.К. Коен пов'язував, на відміну від Р. Мертона, із груповим явищем поведінки, що відхиляється, та наголошував

на існуванні відповідної субкультури (найчастіше, сформованої підлітками). Причину формування делінквентних субкультур А.К. Коен вбачав у невдоволеності середнього класу правилами, що встановлені «домінуючою культурою» та своїм економічним становищем, що результує у пошук ними альтернативних незаконних шляхів встановлення більш високого соціального та економічного статусу [300].

На висновках А.К. Коена було засновано теорію Р. Клоуарда та Л. Оуліна, відображена у праці «Делінквентність та можливість: теорія делінквентних банд». Дослідники звертають увагу на фактор відмінності у ступені адаптації неповнолітніх до кримінальної поведінки. Так, автори зазначили, що велике значення при цьому мають соціальні умови зростання неповнолітнього (тобто має існувати сприятливе середовище для вчинення злочину), адже кожна з субкультур «вимагає особливого середовища, щоб розвиватися і процвітати». Підлітки стають злочинцями тільки в досить стабільному і одноманітному оточенні, де вже існують організаційно чіткі кримінальні традиції, які певною мірою інтегровані з звичайними цінностями і вписуються в загальну структуру громади. Лише за достатньої стійкості умов кримінальні цінності та навички можуть отримати визнання, а підлітки – знаходити ті зразки, за якими вони будуть моделювати і власну поведінку [287].

Розроблені американською соціологічною школою теорії природи делінквентної поведінки неповнолітніх внесли суттєвий вклад у її дослідження, проте, не позбавлені деяких вад та прорахунків. Так теорія Р. Мертона, беручи за основу формування делінквентної поведінки економічне неблагополуччя, не пояснює протиправну поведінку представників заможних верств населення. Теорія делінквентних субкультур Р. Клоуарда та Л. Оуліна, базуючись на груповому явищі злочинності, не пояснює феномену злочинців-одинаків. Масштабної критики концепції американських соціологів зазнали у працях радянських дослідників. Зокрема, В.М. Кудрявцев писав, що: «в реальності частіше за все зустрічається

поєднання суб'єктивних причин правопорушень із об'єктивними умовами, а саме взаємодія конкретних елементів психології із конкретними недоліками у сфері побуту, економіки, організації та управління» [120, с. 190].

Як уявляється, найбільш відповідною сучасному стану наукового осмислення проблеми є позиція Я.І. Гілінського щодо варіативності, нестабільності кола відносин, які вивчаються дослідником поведінкових відхилень, адже такі дослідження завжди зумовлені загальною спрямованістю науки на конкретному етапі розвитку [45, с. 73]. Слід додати, що й саме коло досліджуваних відносин та актів поведінки не залишається незмінним. Наприклад, таким новим фактором, що впливає на поведінку неповнолітніх (як і дорослих) стала четверта інформаційна революція та виниклі через неї інтернет-відносини, що ще не осмислені як криміногенний фактор достатньою мірою.

Таким чином, ми можемо зробити застереження щодо суб'єктивності та можливого спростування теоретичних узагальнень у подальших дослідженнях ювенальної делінквентності.

Більшість сучасних дослідників погоджуються з тим, що першопричиною формування делінквентної поведінки індивіда є деформований процес соціальної адаптації, входження до соціальних груп та встановлення соціальних зв'язків [74, с. 97; 172, с. 25]. Слід погодитись із І.С. Коном, який розглядає процес соціальної адаптації (дослідником використовується термін Е. Гідденса – «соціалізації») як поєднання виховання (у тому числі правового) та «спонтанний вплив, завдяки якому індивід долучається до культури і стає повноправним членом суспільства» [99, с. 134]. Під «спонтанним впливом» І.С. Кон розумів вплив на особистість неповнолітнього різних соціальних інститутів та особливостей культури, в межах якої процес соціальної адаптації відбувається. Вчений небезпідставно стверджував, що культурні особливості певного суспільства чи соціальної групи знаходять своє пряме відображення у специфіці виховання та статусу неповнолітнього (ступінь незалежності неповнолітнього від сім'ї, наявність

чи відсутність обов'язкової шкільної освіти тощо). С.Г. Огай з цього приводу зазначає, що соціальне середовище у процесі соціальної адаптації виступає як «сукупність стимулів і ситуацій, що впливають на підлітків, під впливом яких набувається життєвий досвід, формуються потреби і прагнення, певні способи поведінки та життєві позиції, і як регулятор задоволення життєдіяльності людини в одному напрямку, за умови обмеження і заборон в іншому» [177, с. 53-54].

Відносно позиції людини в соціумі О.В. Змановська виокремлює п'ять варіантів соціальної адаптації:

радикальна адаптація – самореалізація через зміну особистістю існуючого соціального миру;

гіперадаптація – самореалізація через вплив особистості на соціальне життя за допомогою наддосягнень;

гармонійна адаптація – самореалізація особистості в соціумі за допомогою орієнтації на соціальні вимоги;

конформістська адаптація – пристосування за рахунок придушення індивідуальності, блокування самореалізації;

девіантна адаптація – самореалізація за допомогою виходу за існуючі соціальні вимоги (норми) [74, с. 6].

У дослідженні девіантної соціальної адаптації Ю.О. Клейберг наголошує, що особа, виражаючи своє ставлення до соціального світу, поводить себе адекватно або неадекватно (соціальна девіація) соціально-психологічним умовам, що її оточують, проте завжди усвідомлюючи свій вибір – «об'єктивуючи» своє буття [87, с. 67]. Отже, порушення соціокультурного розвитку та адаптації неповнолітнього має вирішальний вплив на формування у нього делінквентної поведінки та формування атипових поведінкових навичок.

Подальше дослідження ювенальної делінквентності потребує визначення меж соціальних відносин, які вона охоплює, а отже формування самої дефініції досліджуваного явища. Сьогодні відсутнє чітке

термінологічне розмежування понять «девіантна поведінка», «делінквентна поведінка» та «протиправна поведінка». Така ситуація зумовлена тим, що дослідження поведінки, що відхиляється, проводяться одночасно у полі соціологічних, кримінологічних, педагогічних, медичних, правових та інших досліджень за відсутності комплексного підходу до цього явища.

Радянська соціологічна наука схилилась до визначення делінквентної поведінки, як такої, що відхиляється від встановлених норм, проте не завжди є протиправною. Суттєвий внесок у теорію поведінки, що відхиляється, було внесено академіком В.М. Кудрявцевим, який зробив акцент на необхідності термінологічного розмежування понять «злочин», «девіантність» та «делінквентність» [115, с. 29]. Делінквентність, на його думку, є явищем більш соціальним, ніж правовим, адже включає весь спектр поведінки, що відхиляється від соціальних норм. Не зупиняючись на конкретному визначенні делінквентної поведінки, В.М. Кудрявцев поділяє її прояви на девіантні дії та правопорушення [115, с. 293].

Починаючи з другої половини 70-х років ХХ ст., у рамках кримінологічних, соціологічних, медичних та педагогічних досліджень було видано значну кількість праць, що включали саме дослідженням проблем поведінки, що відхиляється, у неповнолітніх. Особливої уваги заслуговують праці Л.А. Грищенко, Б.М. Алмазова, А.Є. Лічка, А.І. Селецького, К.Е. Ігошева тощо.

Одним із перших термін «делінквентність» у радянських дослідженнях вживається у праці Л.А. Грищенко та Б.М. Алмазова «Психогігієна поведінки, що відхиляється та задачі педагогічної реабілітації важковиховуваних учнів» [8]. Дослідники розмежовують девіантну поведінку неповнолітніх на делінквентну та протиправну. До протиправної поведінки відноситься така, що прямо порушує норми закону, а до делінквентної – така, що створює лише загрозу такого порушення [8, с. 28].

У радянській підлітковій психіатрії термін «делінквентність» було введено А.Є. Лічком, що визначав це явище як дрібні антигромадські дії, які

стають причиною дрібного хуліганства [132, с. 52]. Автори сучасних досліджень у галузі психології та психіатрії, які засновано на твердженнях А.Є. Лічка, доходять висновку, що до делінквентної поведінки слід відносити не психопатологічні відхилення, а стійку антисоціальну поведінку «дозлочинного» характеру, що не призводить до настання кримінальної відповідальності, але має стабільне девіантне спрямування [105, с. 13–14].

Правові та соціологічні дослідження останнього десятиліття з цього питання взагалі позбавлені єдності поглядів щодо поняття делінквентності. Так, російський дослідник у галузі ювенального права С.О. Ветошкін визнає поведінку делінквентною, якщо на відміну від девіантної вона порушує як соціальні, так і правові норми (за винятком норм кримінального права) [35, с. 130]. О.С. Автономов під девіантною поведінкою розуміє систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у певному суспільстві правовим та/або моральним нормам, або нормам психічного здоров'я; делінквентною автор визначає саме асоціальну протиправну поведінку [3, с. 27]. Дослідниця у галузі девіантології О.В. Змановська, узагальнюючи результати досліджень поведінки, що відхиляється, дає визначення делінквентності, що широко використовується у працях різного спрямування, а саме: «дії конкретної особистості, що відхиляються від встановлених в конкретному суспільстві і в цей час законів, які загрожують добробуту інших людей або соціальному порядку і кримінально карані в крайніх своїх проявах» [74, с. 97]. Отже, на думку цього дослідника, поняття делінквентності охоплює і злочинну поведінку.

У сучасній вітчизняній літературі поняття делінквентності вживається частіше у вузькоспрямованих дослідженнях поведінки неповнолітніх, при цьому автори не завжди надають власне визначення «підліткової делінквентності», найчастіше вживаючи визначення О.В. Змановської чи А.Є. Лічка [172, с. 4–5]. Власним визначенням делінквентності як ланцюга вчинків, провин, дрібних правопорушень, які відрізняються від кримінальних правопорушень тим, що вони є порівняно незначними, оперує у своєму

дослідженні О.С. Тарновська [259, с. 5]. На нашу думку, таке звуження поняття ювенальної делінквентності зумовлено тим, що авторка використовує у своєму дослідженні висновки радянських психологів, що дотримувались аналогічної точки зору.

Дисертант дотримується позиції щодо включення делінквентності до структури соціальних девіацій, до якої, з-поміж іншого, можна віднести явища, якими порушуються усталені у суспільстві соціальні догми, проте не є караними (бродяжництво, шкільні прогули тощо). Вважаємо, що виведення злочинності неповнолітніх за межі явища ювенальної делінквентності порушує сам процес його дослідження, адже як незначний соціальний проступок, так і злочин мають у своїй природі одні й ті ж самі причинні явища, але їм властива різна ступінь впливу на поведінку. Так, найбільш повним та коректним, на думку автора, є визначення досліджуваного явища, надане М.В. Хвостенком: «делінквентна поведінка неповнолітніх є специфічним видом девіації і визначається як протиправна дія, порушення правової норми. Суть делінквентної поведінки полягає в порушенні прав або створенні перешкод реалізації суб'єктивних прав третіх осіб, у відмові від виконання соціальних зобов'язань, виражених в правовій нормі. Як соціальне явище делінквентність не тільки є сукупністю одиничних протиправних діянь різного ступеня суспільної небезпеки, а й включає широкий спектр правопорушень – від зафіксованих в позитивному праві злочинів до некараних в рамках механізму позитивно-правової регуляції етичних відхилень і цивільно-правових деліктів» [272, с. 208].

Багатофакторність формування у неповнолітніх поведінки, що відхиляється, ускладнює процес систематизації причин ювенальної делінквентності як явища. Тому, на нашу думку, така класифікація має систематизувати наявні знання цієї проблеми. Ми виокремлюємо два найбільш масштабні фактори впливу на поведінку неповнолітнього – зовнішній та внутрішній. Подальше дослідження спрямоване на опис груп відносин та явищ, які зумовлюються вказаними факторами. До зовнішніх

факторів відносяться обставини навколишнього світу, що існують об'єктивно й впливають на соціальну адаптацію неповнолітніх та формування типу їх поведінки; найбільш поширенішими факторами даної групи можна визнати:

1. *Сімейно-побутове та економічне неблагополуччя неповнолітнього.* Сімейні відносини мають виступати первинною ланкою у формуванні особистості та базових цінностей неповнолітнього. Деформація цього типу відносин на початкових етапах життя може спричинити невідновний негативний ефект. В.С. Мухіна, розглядаючи питання соціалізації та індивідуалізації особистості в суспільстві, підкреслює, що схильність до делінквенції різного ступеня закладається з дитячого віку, причому не в останню чергу завдяки батькам: «ідентифікаційні відносини матері з дитиною організовують у неї соціальні потреби в позитивних емоціях, прагнення на визнання і почуття довіри до людей» [166, с. 183].

Проведені американським психологом П. Фріком наприкінці минулого століття дослідження 13 тисяч неповнолітніх встановили, що сімейне неблагополуччя (зокрема, розлучення та постійні сварки батьків) майже завжди сприяли виникненню поведінкових проблем у неповнолітніх [105, с. 35].

Стрімке зниження економічних показників країни та відсутність належної системи соціального забезпечення уразливих верств населення призводить до ряду негативних змін у соціально-економічному становищі суспільства. Неналежне батьківське піклування або його відсутність, незабезпечення першочергових потреб неповнолітнього, зловживання батьками алкоголем, наркотичними засобами або психотропними речовинами, участь їх у злочинній діяльності формує у неповнолітнього на етапі становлення його особистості атипові навички поведінки. Н.В. Квітковська, відзначаючи вплив соціально-економічних факторів на розвиток девіантної поведінки підлітків, пов'язує зростання рівня соціальних девіацій неповнолітніх у перші роки незалежності України частково із погіршенням стану соціальної та освітньої інфраструктури: скороченням

рівня дитячих садків та підліткових позашкільних закладів, що фінансувались із державного бюджету, та відкриття натомість приватних гуртків та дитячих садків [84, с.79], яких, зрозуміло, було недостатньо для задоволення потреб дітей, тим більше з незаможних верств населення.

Одним із найвизначніших факторів сімейного неблагополуччя неповнолітнього виступає відсутність належного ступеню піклування та занедбаність. Актуальність даної проблеми підтверджується, отриманою за результатами опитування дітей у віці від 10 до 17 років проведеного в рамках проекту «Права дітей в Україні: реалії та виклики після 20 років незалежності» на виконання Указу Президента України «Про питання щодо забезпечення реалізації прав дітей в Україні» від 16 грудня 2011 року № 1163. Так, за результатами опитування, 47% респондентів відповіли, що батьки взагалі нічого не знають про проблеми, які турбують дитину (особливо на цьому наголошують дівчата 16–17 років), 42% дітей відмічають, що батьки майже нічого не знають про те, як вони витрачають свої кишенькові гроші, близько третини опитаних дітей відмітили, що батьки не знають, які оцінки отримує дитина у навчальному закладі [9]. По суті, можна стверджувати про масову депривацію підлітків у плані позбавлення турботи та уваги з боку батьків.

2. *Входження неповнолітнього до делінквентних груп.* Особливу стійкість груп, сформованих неповнолітніми, досліджував французький історик М. Крюбельє. Він виокремив у соціальній структурі наявність автономного «дитячого суспільства», що формується у результаті «опозиції до світу дорослих і бажання жити тайкома від них». Характерні риси таких груп, на думку М. Крюбельє, носять переважно девіантний характер та виражаються у наявності особливого таємного коду, принципі територіальної автономії кожної групи й одночасно – гострому внутрішньому суперництві і боротьбі, статевій сегрегації, наявності власного жаргону тощо [99, с. 153]. Американський кримінолог К.Р. Шоу констатував, що у 90% випадків формування делінквентних груп відбувається шляхом перетворення «групи

учасників гри, що виникла спонтанно, у високоорганізовану зграю» [285, с. 118].

Виокремлюючи субкультуру неповнолітніх як елемент культури суспільства, О.С. Дронова наголошує на існуванні у цьому осередку обов'язкової девіантної субкультури, як такої, що є найбільш сприятливою для несформованого психо-емоційного світосприйняття неповнолітнього [63, с. 15]. На противагу цьому надкритичному твердженню про обов'язкову наявність девіантності у субкультурі підліткового середовища, більш реалістичною уявляється концепція, запропонована І. Лекшасом та Р. Хартманом. Результати їх досліджень дають змогу підтвердити, що саме по собі утворення груп є нормальним процесом встановлення соціальних контактів у підлітково-юнацькому віці. В результаті цього неповнолітні можуть виробляти та засвоювати звички соціального спілкування, накопичувати життєво необхідний суспільний досвід [130, с. 123]. Щодо детермінант, які зумовлюють переростання стихійних та спонтанних вуличних груп у протиправні, то Г.М. Міньковський та А.І. Долгова виокремлюють такі: 1) запозичення групою злочинних звичок і звичаїв мікросередовища, з якого вони походять або з яким стикаються на основі сусідства; 2) неконтрольованість поведінки, в тому числі дозвілля; 3) відсутність необхідного для підлітка соціального і емоційного комфорту в соціально прийнятних суспільних групах [154, с. 11]. О.Ю. Петечел доповнює зазначенні детермінанти такими: 1) необхідність самоствердження; 2) особисті симпатії; 3) аналогічні дефекти правосвідомості у членів групи [187, с. 614].

Формування делінквентної поведінки у неповнолітнього відбувається більш стрімко під впливом вже сформованої групи з антисуспільною орієнтацією, при чому входження неповнолітнього є можливим як до дорослої делінквентної групи, так і до аналогічної групи, сформованої виключно неповнолітніми. Груповий вплив та особистість неповнолітнього може викликати швидко зміну його поведінкових установок аж до їх

кардинальних змін. Членство в підліткових групах, «кодекс честі» яких спирається на домінування групових (нерідко кримінальних) норм над загальнолюдськими, стає фундаментом девіантної поведінки підлітка з наступним механізмом відтворення: форми передзлочинної поведінки закріплюються в поведінкові стереотипи, формується асоціальний стиль поведінки, який може перерости в стійкий антисоціальний. Приналежність до такої групи дає підлітку нові способи самоствердження, дозволяє максимізувати своє «Я» вже не за рахунок соціально-позитивних, а за рахунок соціально-негативних рис і дій [54, с. 25].

Окреме місце у структурі злочинності неповнолітніх та факторів, що на неї впливає, посідає формування делінквентних груп спортивного спрямування чи груп (клубів) спортивних фанатів. Досліджуючи дане явище, кримінолог В.М. Пожималін вказує, що цей тип делінквентної поведінки подібний до злочинності організованої злочинної групи, адже йому притаманні багато ознак і характерні риси останньої, серед яких: 1) участь у фанатських клубах значного числа осіб (масовість, натовп); 2) стійкість, згуртованість; 3) певна ідеологія; 4) наявність ієрархічної структури; 5) озброєність і фізична підготовка; 6) вчинення злочинів проти громадського порядку чи вчинення адміністративних проступків [190, с. 75]. Доповнюючи наведену В.М. Пожималіним аргументацію, слід відзначити, що не кожна група спортивного спрямування має делінквентну або навіть асоціальну спрямованість (зокрема, молодіжні фанатські групи дуже рідко набувають делінквентних ознак). Формування делінквентних навичок у членів таких груп має, переважно, ті ж самі причини, що й для іншої стійкої групи підлітків.

3. Відсутність ефективної превентивної системи правопорушуваності неповнолітніх. Мінімальні стандартні правила ООН відправи правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські Правила») щодо необхідності попередження делінквентної поведінки у неповнолітніх зазначають наступне: «Держави – члени повинні прагнути до створення умов, що дозволяють забезпечити змістовне життя підлітка в суспільстві, яке, в той період життя,

коли вона чи він найбільш схильні до неправильної поведінки, будуть сприяти процесу розвитку особистості та отримання освіти, в максимальному ступені вільному від можливості вчинення злочинів і правопорушень. Слід приділяти достатню увагу здійсненню позитивних заходів, які передбачають повну мобілізацію всіх можливих ресурсів, включаючи сім'ю, добровольців та інші групи суспільства, а також школи та інші громадські інститути, з метою сприяння благополуччю підлітка, з тим щоб скоротити необхідність втручання з боку закону, і ефективного, справедливого і гуманного поводження з підлітком, що перебуває у конфлікті з законом» [160].

Згідно положень ст. 3 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [211] під профілактикою правопорушень серед дітей слід розуміти діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання. Положеннями Закону до зазначених спеціальних установ віднесено: уповноважені підрозділи органів Національної поліції, школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти, приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ тощо. На практиці, з усіх перелічених закладів та органів протидії злочинності, безпосередньо у сфері запобігання працюють лише відповідні підрозділи органів Національної поліції – сектора ювенальної превенції.

На виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209 «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року» наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту від 03.08.2012 року № 888 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді

на період до 2015 року» [201], передбачено запровадження у системі середньої освіти таких заходів запобігання правопорушності неповнолітніх:

1) здійснення моніторингу ризиків виникнення всіх форм насильства серед дітей та учнівської молоді, визначення причин тривожності та агресивності; розробка індивідуальних програм психолого-педагогічного супроводу учнів «групи ризику»; залучення учнів, схильних до девіантної поведінки, до участі в «Шкільній медіації», «Школі конфліктології» тощо;

2) узагальнення досвіду роботи щодо проведення корекційної роботи практичного психолога та соціального педагога з дітьми з девіантною та делінквентною поведінкою та поширення його серед спеціалістів психологічної служби;

3) оформлення у навчальних закладах куточків з прав дитини та розміщення в них даних про організації, до яких можна звернутися з приводу порушення прав дитини;

4) організація спільних рейдів з кримінальною міліцією у справах дітей УМВС України, управлінь освіти і науки, служби у справах дітей з виявлення дітей, які вживають алкоголь, наркотики та психотропні речовини;

5) впровадження нових педагогічних комунікацій між усіма учасниками навчально-виховного процесу та перетворення навчальних закладів на зразок демократичного правового простору та позитивного мікроклімату; застосування відновних технологій у практичній діяльності навчальних закладів.

Превентивна робота у сфері попередження ювенальних правопорушень на сьогодні реалізується у двох напрямках – державному (новостворені сектори ювенальних превенції у складі органів Національної поліції) та приватному (окремі ініціативи шкіл щодо запровадження медіації).

Шкільна медіація базується на делегуванні найбільш ініціативним учням функцій медіаторів (зазвичай, за умови проходження ними попередніх кваліфікаційних тренінгів) для вирішення спорів між однолітками.

Дослідження Національної Асоціації медіації у спільнотах (США) показали, що завдяки впровадженню подібних програм у школи, 90% викладачів готові делегувати учням право самим вирішувати конфлікти, а 80% медіаторів-школярів засвідчили, що процес медіації допоміг їм самим краще зрозуміти людей з різноманітними цінностями [40].

Психологи та педагоги Кіровоградської ЗОШ №6, у якій із 2012 року запроваджено шкільну службу порозуміння, відмічають ряд позитивних змін у динаміці конфліктних відносин між учнями. Так, суттєво скоротилась кількість звернень до адміністрації школи із заявами учнів про жорстоке поводження з боку однолітків, збільшилась довіра між учнями [283, с. 14–16]. Поширення у загальноосвітніх закладах набуває «медіація однолітків», яка базується на залученні у програми порозуміння поряд із компетентним медіатором учнів-волонтерів. Представники загальноосвітніх шкіл м. Івано-Франківська, в яких запроваджено відповідні «школи порозуміння», вказують на зростання продуктивності медіації у разі її здійснення однолітками з таких підстав: 1) коли учні мають можливість допомагати вирішувати конфлікти між своїми ж однолітками, зменшується ризик виникнення непорозумінь між поколіннями; 2) однолітки більше довіряють одне одному, насамперед тому, що не відчують влади у своєму колі; 3) той факт, що школярі у вирішенні конфліктної ситуації не зіштовхуються з авторитетом дорослих, а отримують допомогу від ровесників, налаштовує їх на прийняття таких послуг та надання згоди на співпрацю [150].

Отже, сьогодні існує великий, не до кінця задіяний потенціал засобів превентивної роботи серед підлітків.

4. *Неконтрольований вплив засобів масової інформації.* Занепокоєння негативним впливом ЗМІ на поведінку виказували американські психологи та соціологи ще у першій половині XX ст. Так, проведені 1933 року в США дослідження зв'язку характеру вчиненого кримінального діяння та віддання переваги певному типу ЗМІ констатували, що злочинці, засуджені за корисливі та насильницькі злочини, зазвичай, віддають перевагу читанню

детективних романів та коміксів. Незважаючи на спірну науковість таких досліджень, їх результати послуговували полем для подальшого вивчення впливу засобів масової інформації на поведінкові девіації, особливо неповнолітніх. Американський психотерапевт Д. Легман, критикуючи неконтрольованість доступу неповнолітніх до ЗМІ із численним сценами насилля (особливу небезпеку він вбачав у коміксах), писав, що такі явища викликають «можливість кожної проживаючої у місті дитини за допомогою одних лише коміксів, ознайомитися із мінімум 18 тисячами зображень, на яких змальовані бійки, стрілянини, задушення, зображення кровавих калюж та смертельних тортур тощо». Це призводить «до зростання цілого покоління хлопців та дівчат, які тисячі разів відчували всі емоції та враження, пов'язані із вбивством» [239, с. 27].

На сьогодні вплив ЗМІ (зокрема, телебачення) на явище ювенальної делінквентності, в першу чергу, пов'язаний із наданням статусу «нормальності», а іноді, і романтизації протиправних діянь. Однак, слід погодитись із О.І. Бугерою, яка, досліджуючи використання засобів масової інформації у протидії злочинності зазначає, що цей фактор має переважно факультативний вплив на формування делінквентної поведінки неповнолітніх: «у разі, коли підлітки внаслідок неналежного попереднього формування їх особистості вже мають негативні погляди різного спрямування і практично схильні до вчинення злочинів, то негативний вплив ЗМІ може породжувати впевненість у можливості і доцільності вчинити злочин. ЗМІ непередуманою рекламою алкогольних напоїв, високого життєвого рівня тощо можуть сприяти і формувати у підлітків шкідливі потреби, неспіврозмірність між потребами і можливостями їх задоволення, що лежать в основі багатьох злочинів» [29, с. 8–9].

До другої групи причин формування делінквентної поведінки у неповнолітнього ми відносимо внутрішні фактори, тобто детермінанти, що формуються незалежно від соціального впливу. Вважаємо, що у процесі дослідження ювенальної делінквентності однакової уваги заслуговують як

фактори соціального буття неповнолітнього, так і його особистісні характеристики. Внутрішні фактори, у контексті цього дослідження розглядаються як психологічні особливості самодетермінації поведінки неповнолітнього.

Дослідження зовнішніх факторів впливу на делінквентну поведінку неповнолітніх має відбуватись взаємопов'язано із дослідженням особистості неповнолітнього. Слід погодитись із канадським психологом А. Бандурою, який вважав, що особистість необхідно розуміти у світлі безперервної взаємодії між трьома факторами: поведінковим, когнітивним і середовищним [14, с. 9]. У зв'язку з цим дослідник був переконаний у наявності глибокого діалектичного зв'язку між особистістю і середовищем її життя [22, с. 58–59].

На думку Н. Смелзера, «особливості особистості та мотиви її вчинків, напевно, мають значний вплив на всі види девіантної поведінки. Але, мабуть, за допомогою аналізу якоїсь однієї психологічної риси, конфлікту чи «комплексу» не можна пояснити сутність злочинності чи іншого типу девіації. Ймовірніше, що девіація виникає в результаті поєднання багатьох соціальних і психологічних чинників» [248]. Дійсно, жодна теорія походження та причин девіантної чи протиправної поведінки не може надати вичерпну відповідь на питання: «Чому при рівних факторах впливу та рівних психічних та фізичних показниках лише у деяких осіб відбуваються порушення соціальної адаптації?». Відповідь на це питання потребує комплексного підходу у дослідженні особистості, а саме: її психологічних та психічних особливостей, соціальних зв'язків та навичок, вад та схильностей тощо.

Першопричину поведінкових відхилень К. Ігошев вбачав в особливостях особистості. Дослідник стверджував, що «причини антигромадських проявів та антигромадської спрямованості закорінені в самій особистості та відіграють важливу роль в механізмі антигромадської поведінки» [81, с. 10]. Радянські кримінологи, розробляючи класифікацію неповнолітніх правопорушників, поділили їх на три групи:

- 1) ті, для яких протиправна поведінка є результатом усвідомленої внутрішньої установки та направлена на створення відповідної ситуації;
- 2) ті, протиправна поведінка яких відповідає їх нестабільній особистісній спрямованості (вигогідні правопорушники);
- 3) ті, для яких вчинене правопорушення не є типовим вчинком та не відповідає їх внутрішнім мотивам (випадкові правопорушники) [133, с. 62].

Продовжуючи започатковані радянськими дослідниками особливості внутрішньої мотиваційної сфери неповнолітнього правопорушника, О.М. Павлик, до найбільш розповсюджених внутрішніх причин делінквентної поведінки відносить:

- 1) фрустрація потреби у безпеці;
- 2) формування «комплексу відчуження»;
- 3) негативна персональна оцінка свого минулого та невбачання перспектив у майбутньому [185, с. 15–16].

Засновники теорії делінквентних субкультур, попри вбачання природи поведінки, що відхиляється у економічній нерівності класів, не заперечували вплив самодетермінуючих факторів на неповнолітніх делінквентів. А.К. Коен стверджував, що делінквентна субкультура попереджає самозвинувачення, адже неповнолітні не розраховують на визнання «ззовні», а чекають на схвалення у власному оточенні [300]. Підтримуючи таку позицію, Р. Клоуард та Л. Оулін доповнювали його твердженням ідеєю про те, що неповнолітні делінквенти виправдовують свої правопорушення несприятливим для них соціальним порядком [299, с. 132–133].

У подальшому теорія самодетермінації поведінки особистості була сформована та розвинена американськими психологами та соціологами Е. Десі та Р. Райаном. Самодетермінацією дослідники називають здатність обирати і мати вибір. Самодетермінація протипоставляється підкріпленням реакціям, які формуються під впливом зовнішніх сил та обставин. Будучи самодетермінованою, людина діє на основі власного вибору, а не на основі зобов'язань чи примусів, цей вибір базується на усвідомленні своїх потреб і

зіставленні їх із зовнішніми умовами [153]. Мотиваційні особливості поведінки у контексті свого дослідження вчені пов'язують, в першу чергу, з відмінностями у сприйнятті неповнолітнім соціальних установок та неоднаковістю соціальних потреб людей. Е. Десі вказує, що основна орієнтація поведінки формується у дитини до дванадцяти років, а у подальшому може зазнавати лише незначних модифікацій, тому найважливішим є контроль за формуванням позитивних соціальних установок у неповнолітнього на цьому етапі [58, с. 116–117].

Таким чином, попри соціальну природу явища ювенальної делінквентності його дослідження має проходити із урахування особливостей біологічного та психічного розвитку неповнолітнього. Підсумовуючи, ювенальну делінквентність можна визначити як явище деформованої соціальної адаптації неповнолітнього, що має у своїй основі комплекс факторів зовнішнього та внутрішнього впливу та виражається у вчиненні асоціальних чи неправомірних вчинків.

2.2. Сучасні правові стандарти запобігання ювенальній делінквентності та реалізації ювенальної відповідальності

Сфера протидії правопорушуваній поведінці неповнолітніх у сучасному суспільстві не обмежується національними механізмами. Процес становлення міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини охопив і регламентацію прав більш уразливих індивідів. Друга половина XX століття відмітна розробкою міжнародних стандартів поводження із дітьми, жінками та інвалідами. Ці стандарти, відображені у низці важливих міжнародно-правових актів, встановлюють ту межу, за яку охоронні механізми держави не можуть виходити. Обсяг прав і свобод особи у сучасному суспільстві визначається не лише особливостями певного співтовариства людей, а й рівнем інтегрованості міжнародного співтовариства [262, с. 101].

В юридичній науці відсутнє єдине визначення міжнародних стандартів прав людини; загалом виділяються дві протилежні концепції: концепція універсальності прав людини і концепція культурного релятивізму. Прихильники першої вважають, що міжнародні стандарти прав людини є ті ціннісні орієнтири, які на підставі міжнародних норм передбачені в Конституції і чинному законодавстві і на які орієнтуються в своїй діяльності правозастосовні органи [237, с. 21]. Прихильники ж другої точки зору виходять із неможливості створення універсальних правових стандартів за умов існуючого культурного розмаїття сучасних держав. Таку позицію обстоює С.Л. Рогожин, який відзначає, що права людини виступають творінням західної культури, а тому не є органічними для інших культур і цивілізацій [230, с. 35].

Підтримуючи наднаціональний підхід до формування стандартів прав людини, погоджуємось із визначенням О.І. Вінгловської, яка вважає, що міжнародні стандарти прав людини – це загальновизнані міжнародно-правові норми (звичаєві й договірні), які визначають на основі тенденцій і потреб соціального прогресу загальнолюдський статус особистості шляхом: визначення переліку прав та свобод, що підлягають загальному дотриманню; закріплення юридичного змісту і обов'язку держав дотримуватись цих прав і свобод; встановлення краю можливого та припустимого обмеження цих прав і свобод; заборони певних дій з боку держави, юридичних та фізичних осіб [38, с. 7].

Міжнародні стандарти передбачають можливість відтворення їх як у міжнародних актах, котрі мають обов'язкову юридичну силу для держав, що їх підписали, так і в рекомендаційних нормативно-правових актах (актах «м'якого права»). У такому розумінні йшла мова про міжнародні стандарти прав людини у спільній доповіді Міжнародної Ради з питань політики у сфері прав людини та Міжнародної комісії юристів: «Стандарти визначаються як міжнародно узгоджені або затверджені документи (інструменти) у сфері прав людини, незалежно від того, чи є вони є обов'язковими. При цьому

обов'язкові документи створюють юридичні зобов'язання або обов'язки («тверде право»), а рекомендаційні документи містять поради щодо порядку і політики застосування норм («м'яке право»)) [304, с. 4].

Сучасна міжнародно-правова доктрина не містить єдиного визначення «м'якого права», що зумовило формування численних підходів до його розуміння. Найбільш обґрунтованою, на нашу думку, є концепція «м'якого права» (субправа), сформована С.В. Бахіним. Він вважає «субправом» сукупність принципів та загальних правил поведінки, що не мають обов'язкової юридичної сили, але характеризуються юридичним значенням та спрямовані на досягнення певного практичного результату [18]. Д. Терлецький, характеризуючи феномен «м'якого права» як сукупності необов'язкових норм, яких, проте, дотримуються суб'єкти міжнародного права, доволі чітко визначив їх специфіку:

«1) акти «м'якого права» не можуть розглядатися як джерело права, ефективне за межами створеної замкненої системи, за винятком випадків, коли міжнародне право містить певні норми, які є застосованими до таких актів з «обмеженим» рівнем обов'язковості;

2) у масштабі міжнародного права акти «м'якого права» є фактом, який береться до уваги, а не його джерелом» [263, с. 13].

Так, наприклад, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод має обов'язкову юридичну силу, але і положення Загальної Декларації прав людини сьогодні визнано світовим співтовариством, і їх цінність не залежить від юридичної сили цього документа [235]. Акти «м'якого права», не будучи джерелами міжнародного права у сенсі ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, сприяють розвитку міжнародного права, збагачуючи його і розширюючи його рамки [139, с. 558]. О.Є. Мавроматі звертає увагу на розширення «можливостей» актів «м'якого права» у процесі розвитку наднаціональних управлінських органів. Дослідник вказує, зокрема, що статутні резолюції Комітету Міністрів Ради Європи, які нині формально належать до групи джерел «м'якого права», насправді є

нормовстановлюючими та за своїм статусом дорівнюються до статутних норм [139, с. 561].

Становлення міжнародних стандартів протидії ювенальній делінквентності та притягнення неповнолітніх до відповідальності розпочинається прийняттям Конвенції ООН про права дитини. Конвенція стала першим і основним загальнообов'язковим міжнародним документом, що закріплює особливості правового статусу неповнолітніх. Держави-учасниці, окрім базових прав, що знайшли відображення у національних конституційних законодавствах, надають неповнолітньому, у разі вчинення ним правопорушення, низку спеціальних гарантій: право на гуманне ставлення до кожної позбавленої волі дитини і повагу до гідності її особи з урахуванням потреб осіб її віку (ст. 37), забезпечення захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації (ст. 19) та інші процесуальні гарантії, що мають своєю метою недопущення стигматизації неповнолітнього як злочинця та полегшення досудового та судового розгляду справи для нього. Приєднавшись до Конвенції, держави також гарантують неповнолітньому низку процесуальних прав (ст. 37), серед яких: право на доступ до правової чи іншої допомоги, право оспорювати законність позбавлення її волі перед судом чи іншим компетентним, незалежним і безстороннім органом та право на невідкладне прийняття ними рішень щодо будь-якої такої процесуальної дії, застосування будь-яких форм обмеження волі лише як крайнього заходу та на найкоротший час [101].

Більш детальна регламентація поводження із неповнолітнім, що перебуває у конфлікті із законом, міститься у низці розроблених ООН рекомендаційних документів про захист прав дітей. До таких документів належать Мінімальні стандартні правила ООН, відправи правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила) [160], Керівні принципи ООН запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи) [85],

Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з позбавленням волі (Токійські правила) [159], Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі (Гаванські правила) [192]. Ці документи рекомендують державам виробляти внутрішню політику стосовно неповнолітніх делінквентів із розумінням того, що визначення молодой людини як правопорушника у багатьох випадках сприяє розвитку сталого стереотипу небажаної поведінки у них у майбутньому [85]. Відповідна політика у сфері кримінального переслідування неповнолітніх має базуватися на принципі «непорушення соціалізації», тобто неповнолітній, який вчинив правопорушення, має зазнавати заходів ізоляції лише на нетривалий строк, у крайніх випадках та за умови, що надані компетентному органу звіти органів соціального супроводу (а у разі потреби – медичних або інших спеціалістів) підтверджують таку необхідність.

Указаними документами, окрім стандартів протидії правопорушуваним поведінці та притягнення до відповідальності, розроблена і необхідна для їх реалізації термінологія. Так, «Пекінські правила» уперше конкретизували поняття «неповнолітнього правопорушника», під яким розуміється «дитина або молода людина, яка в межах існуючої правової системи може бути притягнута до відповідальності за правопорушення в такій формі, яка відрізняється від відповідальності, що застосовується до дорослих» (п. 2.2 а) [160]. «Гаванські правила» додатково розтлумачують, що вікова межа, до досягнення якої забороняється обмеження волі неповнолітнього, встановлюється національним законодавством [192]. Тобто із прийняттям цих документів уперше особа неповнолітнього правопорушника визначається як спеціальний суб'єкт юридичної відповідальності у віковому діапазоні від 7 до 18 років або старше, що пов'язане з різними мінімальними віковими межами залежно від історичних і культурних особливостей розвитку тієї чи іншої держави [75, с. 223].

Одним з останніх міжнародних документів рекомендаційного характеру у сфері застосування покарань до неповнолітніх стала прийнята

2012 року Резолюція ООН 18/12 «Права людини під час відправлення правосуддя, зокрема правосуддя щодо неповнолітніх». Цим документом узагальнено та розширено рекомендаційні міжнародні норми і стандарти законодавства щодо застосування покарання до неповнолітніх, які містились у раніше виданих джерелах міжнародного права [167]. Резолюція також порушує питання про існуючі недоліки у національних системах ювенальної юстиції (для їх подолання пропонується залучати Міжурядову групу ООН з питань правосуддя стосовно неповнолітніх до відповідної діяльності держави), та, чи не уперше, звертає увагу на умови формування ювенальної делінквентності (зокрема, підкреслює негативний вплив ув'язнення батьків на правову поведінку їхніх дітей) [303].

Окремий рівень стандартів відповідальності неповнолітніх розроблено європейською правовою спільнотою. До загальноєвропейських основоположних джерел права, які містять відповідні загальні положення про покарання неповнолітніх, належать Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [100], Європейські пенітенціарні правила [69], Правила Ради Європи про пробацію [226], Європейська конвенція про здійснення прав дітей [68]. Останньою, зокрема, розроблено пропозиційну норму (ст. 5) для держав-підписантів щодо надання неповнолітньому права самостійно: клопотати про одержання допомоги від відповідної обраної ними особи при висловленні ними своєї думки; клопотати про призначення окремого представника, а у відповідних випадках – адвоката; призначати свого представника. Цією нормою закріплюється статус неповнолітнього як автономного суб'єкта у відносинах щодо реалізації відповідальності.

Рада Міністрів ЄС 2000 року у Рекомендації (2000)20 про роль раннього психосоціального втручання у попередженні злочинності [306] висловила занепокоєність щодо ефективності існуючих інститутів ювенальної юстиції у сфері протидії ювенальній делінквентності в окремих європейських державах: «Реагування компетентних установ (система правосуддя щодо неповнолітніх, освітні та соціальні заклади тощо) на прояви

ювенальної делінквентності та більш серйозні форми антигромадської поведінки часто є неадекватними. Система ювенальної юстиції у деяких державах-членах сьогодні ставиться під сумнів через її неоперативність та неадекватність методів. Тому стає все більш важким для системи правосуддя у справах неповнолітніх, освітніх та соціальних закладів, які співпрацюють з нею, імплементувати принципи, викладені у міжнародних документах, таких як Рекомендація № R (87)20» [306].

З метою удосконалення механізмів протидії правопорушуваним поведінці неповнолітніх було розроблено відповідні стандарти, викладені у Рекомендації Ради Міністрів (2003)20 про нові підходи до злочинності серед неповнолітніх і про значення правосуддя у справах неповнолітніх [208]. Делінквентність у рамках цієї рекомендації розуміється як діяння, які підпадають під дію кримінального закону (та у деяких країнах може означати антисоціальну та/або девіантну поведінку, яка регулюється нормами адміністративного або цивільного права). Вказаною Рекомендацією підвищення ефективності системи ювенальної юстиції пропонується проводити у мультидисциплінарному напрямку. Окремо наголошується на можливій невідповідності віку неповнолітнього ступеню його соціального розвитку та, як наслідок, необхідності застосування різних за формою заходів реагування стосовно неповнолітніх одного віку. Пропонується також у разі уповільненого дозрівання повнолітнього надати йому право на поводження, як з неповнолітнім, і на застосування до нього схожих заходів реагування до 21 року, якщо суд дійде висновку, що ця особа не сформувалася і не може відповідати за свої дії як доросла людина.

Процесуальні стандарти відповідальності, що базуються на забезпеченні прав людини у процесі здійснення щодо неї кримінального судочинства, закріплені Резолюцією Ради Європи 2009/С 295/01 щодо правил зміцнення процесуальних прав підозрюваних і обвинувачених осіб у кримінальному судочинстві. Цим актом кожному, хто обвинувачується або підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, надається

безапеляційне право на: 1) переклад і тлумачення; 2) отримання інформації про свої права та інформації про зміст обвинувачень; 3) юридичну консультацію і допомогу; 4) спілкування з родичами, роботодавцями та консульськими установами; 5) спеціальні гарантії більш уразливих верств населення; 6) нетривале попереднє ув'язнення [307].

Надання аналогічних прав неповнолітньому у кримінальному процесі додатково розтлумачується Директивою Європейського Парламенту та Ради Європи щодо забезпечення процесуальних гарантій для неповнолітніх, що є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальному процесі [302]. Директива закріплює та роз'яснює специфічні права, що надаються неповнолітньому обвинуваченому чи підозрюваному у зв'язку із його спеціальним статусом, серед яких: 1) право на індивідуальний супровід; 2) право на надання батьками чи опікунам інформації щодо суті обвинувачення чи підозри та обсягу належних неповнолітньому прав; 3) право на медичне обстеження; 4) право на конфіденційність процесу; 5) право брати участь у процесуальних діях разом з батьками чи особами, що їх замінюють; 6) право на особисту участь у судовому процесі.

Спеціальні процедури щодо реалізації неповнолітніми відповідальності знайшли відображення у Європейських правилах щодо неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів [227], Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей [86], Директиві Європейського Парламенту та Ради Європи щодо забезпечення процесуальних гарантій для неповнолітніх, що є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальному процесі [302].

У Європейських правилах щодо неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів, сформовано принцип залучення громади та безперервного піклування: «Будь-який правовий орган, який займається питаннями неповнолітніх, має дотримуватись мультидисциплінарного і мультиорганізаційного підходу, а також має інтегруватись з різноманітними соціальними ініціативами для неповнолітніх

з метою забезпечення цілісного підходу та безперервного піклування про цих неповнолітніх». Поняття «санкції та заходи», незважаючи на їх сутнісну відмінність, тут розуміється лише у взаємозв'язку та сенсі аналогічному, як у Рекомендації (92)16 щодо європейських правил застосування громадських санкцій та заходів, а саме: «санкції та заходи (окрім фінансових), які залишають злочинця в суспільстві і передбачають певне обмеження його свободи шляхом встановлення умов і/або зобов'язань, і які здійснюються органами, призначеними законом для цієї мети» [227, с. 50].

Найбільш детальна регламентація стандартів досудового та судового провадження щодо неповнолітнього, який притягується до відповідальності, міститься у Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини (далі – Принципи) [86]. Поняття «судочинство, дружнє до дитини» у вказаному документі розуміється як доступна система правосуддя, що відповідає віковій дитини, швидко працює, є дбайливою, адаптованою і спрямованою на задоволення потреб і реалізацію прав дитини, що поважає права дитини, зокрема, право на встановлений законом порядок, участь у судовому провадженні і його розуміння, повагу до особистого і сімейного життя, право на недоторканність і гідність. Таке визначення сумірне поняттю «інтереси дитини», сформульованому Європейським судом з прав людини (*Neulinger and Shuruk v. Switzerland*, application no. 41615/07, 6 July 2010, § 136): «з одного боку, це диктує, що відносини дитини з її сім'єю повинні бути збережені, за винятком випадків, коли сім'я довела свою нездібність до виховання [...], з іншого, це передбачає можливість в інтересах дитини залучення компетентних органів, щоб забезпечити її розвиток у суспільстві, та попередити заподіяння шкоди її здоров'ю» [305].

Україн важливим для становлення системи стандартів дитячого правосуддя стало закріплення у Принципах не лише положень щодо необхідності врахування особливостей дитини у процесі спілкування із нею посадових осіб, а й необхідності створення відповідних зовнішніх умов:

«Наскільки доречно і можливо, кімнати для проведення інтерв'ю і зали очікування повинні бути організованими для дітей і в умовах, сприятливих для дитини». Досить детально також розтлумачуються принципи ювенального судочинства, серед яких: принцип участі, принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини, принцип гідності, принцип захисту від дискримінації, принцип верховенства права.

Співвіднесення міжнародних та європейських стандартів відповідальності неповнолітніх із відповідними стандартами в українському праві було продемонстровано 2010 року рішенням Європейського суду з прав людини у справі «Ічин та інші проти України» [250]. У рішенні виокремлено принцип юридичної визначеності, вкрай важливий для реформування національного законодавства про відповідальність неповнолітніх. Неодмінна вимога такого принципу полягає в тому, щоб умови, за яких здійснюється позбавлення свободи, були чітко сформульовані в національному законі, а застосування самого закону не порушувало б стандарту «законності», встановленого Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Тобто закон має бути сформульовано настільки чітко, щоб громадянин у разі потреби та за допомогою відповідної консультації міг передбачити наслідки, до яких може призвести його дія. Принцип юридичної визначеності має бути реалізовано під час деталізації процедури притягнення неповнолітнього до відповідальності, зокрема підстав поміщення його до ізолятора тимчасового тримання, адже необхідність застосування обмеження волі як крайнього заходу, визначена низкою рекомендаційних міжнародних актів, неодноразово підкреслювалася й у рішеннях ЄСПЛ («Корнейкова проти України» заява № 39884/05, «Будан проти України» заява № 38800/12).

У зв'язку з необхідністю реформування, передовсім, чинного кримінально-процесуального законодавства та для виконання Україною міжнародних зобов'язань у частині забезпечення дітям у конфлікті із законом особливого піклування та допомоги з боку держави, 2011 року було видано Указ Президента України «Про концепцію розвитку кримінальної юстиції

щодо неповнолітніх в Україні» [102], який і нині залишається базовим «путівником» національних стандартів відповідальності неповнолітніх. Концепція уперше на державному рівні у програмно-правовій формі закріпила модель побудови системи кримінальної юстиції для неповнолітніх. До першочергових задач для реалізації цього завдання належить:

1) забезпечення під час здійснення дізнання, досудового слідства та правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, додержання їхніх прав з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей;

2) забезпечення доступу неповнолітніх до безоплатної правової допомоги;

3) сприяння розвитку програм відновного правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, шляхом: упровадження процедури медіації як ефективного засобу добровільного примирення потерпілого та правопорушника; залучення громадськості до розв'язання конфлікту в разі активної участі сторін у процесі відновлення порушених стосунків, примиренні та розробленні угод про відшкодування завданої правопорушником шкоди;

4) створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення.

Результатом схвалення Концепції стали пілотні проекти ювенальних судів, які було запроваджено у судах Івано-Франківської області, Мелітопольському міськрайонному суді Запорізької області та Дергачівському районному суді Харківської області. У рамках цих проектів застосовувались практики складання досудового звіту про особу неповнолітнього правопорушника та залучення громадських організацій на правах медіаторів з метою проведення програм по усуненню шкоди та примиренню потерпілого і правопорушника. У Білоцерківському міськрайонному суді Київської області було запроваджено спеціалізацію

суддівських кадрів, відповідно кримінальні справи щодо неповнолітніх розглядають лише судді зі спеціальними знаннями у цій сфері.

Подальший напрямок реформування системи стандартів відповідальності неповнолітніх сформовано у Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015 та плані заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 р. № 1393-р [199, 200]. Серед очікуваних результатів реалізації Стратегії у сфері забезпечення прав дитини визначено, зокрема: забезпечення врахування кращих інтересів та думки дитини (відповідно до її віку та рівня розвитку) під час прийняття рішень, що стосуються дитини; запровадження послуг, що базуються на дружньому підході до дитини, передовсім медичних, соціальних та юридичних; упровадження ефективної системи правосуддя щодо неповнолітніх з урахуванням міжнародних стандартів; здійснення ефективних заходів, спрямованих на ресоціалізацію та реабілітацію неповнолітніх засуджених; створення умов для недопущення безпосередньої участі дітей у збройних конфліктах.

Для реалізації Стратегії профільним міністерствам доручено забезпечити: 1) підготовку та внесення на розгляд Кабінету Міністрів України проекту акта про внесення змін до Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні щодо забезпечення принципу поваги до поглядів та думок; 2) запровадження медіації в дитячому середовищі (шкільному, інституційному, сімейному тощо); 3) розроблення та внесення на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту про внесення змін до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги дитині та інформування її про її права і свободи, порядок їх реалізації; 4) розроблення та внесення на розгляд Кабінету Міністрів України проекту Закону України «Про ювенальну юстицію» та поновлення понятійного апарату системи правосуддя щодо дітей із урахуванням міжнародних стандартів забезпечення

розбудови системи ювенальної юстиції в Україні; 5) розбудову служб (мережі денних центрів з питань роботи з дітьми), в тому числі стосовно підтримки дітей у конфлікті із законом; 6) делегування функцій інститутам громадянського суспільства щодо профілактики та превенції дитячої злочинності тощо [201].

Затвердження Національної стратегії у сфері прав людини започаткувало ще один пілотний проект у сфері ювенальної юстиції, метою якого став розвиток альтернатив ув'язненню, шляхом розробки механізму виведення дітей із системи правосуддя за допомогою медіації. Його реалізація у 2016–2017 рр. планується в м. Маріуполь Донецької області та Дарницькому районі м. Києва [225].

Підсумовуючи, можна виділити чотири рівні стандартів відповідальності неповнолітніх та протидії ювенальній делінквентності в українському праві:

1) міжнародні стандарти ювенальної відповідальності відображено у Конвенції ООН про права дитини та рекомендаційних актах, прийнятих на її виконання (Мінімальні стандартні правила ООН відправи правосуддя стосовно неповнолітніх, Керівні принципи ООН запобігання злочинності серед неповнолітніх, Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі);

2) стандарти запобігання правопорушності неповнолітніх і поведінки із неповнолітніми правопорушниками розроблено в рамках діяльності Європейського парламенту та Ради Європи (Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейські правила щодо неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів, Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини, Директива Європейського парламенту та Ради Європи щодо забезпечення процесуальних гарантій для неповнолітніх, що є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальному процесі тощо);

3) стандарти відповідальності неповнолітніх відображено у національному законодавстві (Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, Національна стратегія у сфері прав людини);

4) стандарти відповідальності неповнолітніх закріплені рішеннями Європейського суду з прав людини.

Висновки до розділу 2

Феномен ювенальної делінквентності має водночас соціальне, економічне та психологічне підґрунтя, тому його вивчення необхідно проводити у рамках соціології, кримінології, юриспруденції та психології.

Дослідження поведінки неповнолітніх, що відхиляється від загальноприйнятих стандартів, упродовж останнього століття дають змогу констатувати нестабільність кола відносин, що вивчаються, бо такі дослідження завжди зумовлені загальною спрямованістю науки на тому чи іншому етапі розвитку.

Більшість сучасних дослідників доходять висновку, що першопричиною формування делінквентної поведінки у індивіда (зокрема у неповнолітнього) є деформований процес адаптації й входження до соціальних груп і встановлення соціальних зв'язків.

Відсутність чіткого розмежування понять «девіантна поведінка», «делінквентна поведінка» та «протиправна поведінка» зумовлена різнопорядковістю досліджень цього питання.

Делінквентні дії входять до структури соціальних девіацій, поряд із тими, що порушують усталені у певному суспільстві соціальні догми, проте не є караними (бродяжництво, шкільні прогули тощо). Виведення злочинності неповнолітніх за межі явища ювенальної делінквентності порушує процес його дослідження, адже і незначний соціальний проступок, і злочин за своєю природою спричинені одними й тими ж явищами, але відрізняються ступенем впливу на поведінку. Делінквентною поведінкою є

специфічний вид девіації, що полягає у протиправній дії, порушенні правової норми. Суть делінквентної поведінки полягає в порушенні прав або створенні перешкод реалізації чийхось суб'єктивних прав, у відмові від виконання соціальних зобов'язань, виражених в юридичній формі, що впливає з визначення правової норми.

Багатофакторність формування у неповнолітніх поведінки, що відхиляється, ускладнює процес систематизації причин ювенальної делінквентності як явища. Тому така класифікація має систематизувати наявні знання цієї проблеми. Виокремлено два найбільші фактори впливу на поведінку неповнолітнього – зовнішній та внутрішній і досліджено групи відносин та явищ, якими зумовлюються вказані фактори. До зовнішніх факторів дисертант зараховує обставини навколишнього світу, що існують об'єктивно та впливають на соціальну адаптацію неповнолітніх та формування типу їх поведінки.

До внутрішніх факторів формування делінквентної поведінки у неповнолітнього належать детермінанти, що існують незалежно від соціального впливу. Такі фактори визначаються як психологічні особливості самодетермінації поведінки неповнолітнього.

Друга половина XX століття відзначилась розробкою міжнародних стандартів прав більш уразливих індивідів, та відповідно стандартів поводження із неповнолітніми. Становлення стандартів протидії ювенальної делінквентності та притягнення неповнолітніх до відповідальності розпочинається прийняттям Конвенції ООН про права дитини, яка залишається основним загальнообов'язковим міжнародним документом, що закріплює особливості правового статусу неповнолітніх.

Сьогодні можна виділити чотири рівні стандартів відповідальності неповнолітніх та протидії ювенальній делінквентності в українському праві: 1) міжнародні стандарти ювенальної відповідальності відображено у Конвенції ООН про права дитини та рекомендаційних актах, прийнятих на її виконання (Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються

відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх ООН, Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі); 2) стандарти запобігання правопорушності неповнолітніх та поводження із неповнолітніми правопорушниками розроблено в рамках діяльності Європейського парламенту та Ради Європи (Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейські правила щодо неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів, Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини, Директива Європейського парламенту та Ради Європи щодо забезпечення процесуальних гарантій для неповнолітніх, що є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальному процесі тощо); 3) стандарти відповідальності неповнолітніх відображено у національному законодавстві (Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, Національна Стратегія у сфері прав людини); 4) стандарти відповідальності неповнолітніх закріплені рішеннями Європейського суду з прав людини.

РОЗДІЛ 3

КОНСТРУКЦІЯ ІНСТИТУТУ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ

3.1. Специфіка ювенальної відповідальності в системі юридичної відповідальності

Обравши курс на утвердження верховенства права, поваги до прав людини та справедливого правосуддя, Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися положень міжнародних документів у сфері судового провадження [266]. Питання конкретизації змісту та захисту прав і свобод особистості охоплює дослідження прав груп спеціальних суб'єктів права, зокрема неповнолітніх. Міжнародні документи, що регламентують питання відповідальності неповнолітніх, серед яких: Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з позбавленням волі [160], Керівні принципи ООН запобігання злочинності серед неповнолітніх [85], Рекомендації Ради Європи про нові підходи до злочинності серед неповнолітніх і про значення правосуддя у справах неповнолітніх [208] тощо, не можуть бути належно імplementовані до національної правової бази через відсутність цілісної концепції відповідальності неповнолітніх.

Сучасні стандарти ювенальної політики покликані виробити розуміння неповнолітнього як значущого суб'єкта громадянського суспільства, від характеру соціалізації, виховання і освіти якого прямо залежить майбутнє держави [178]. Тому дослідження особливостей відповідальності цієї групи суб'єктів має значення не лише для загальнотеоретичних і галузевих юридичних наук, але й для практичного реформування ювенальної політики.

На загальнотеоретичному рівні питанню дослідження відповідальності неповнолітніх присвячена видана ще за радянських часів монографія Я.М. Шевченко, окремі положення якої і сьогодні не втрачають актуальності.

Автор, зокрема, комплексно обґрунтував необхідність розробки принципу індивідуалізації покарання неповнолітніх як способу захисту їхніх прав у охоронних правовідносинах [281, с. 113]. Не надаючи визначення відповідальності неповнолітніх як окремої категорії, юридичну відповідальність загалом автор розуміє як негативний наслідок правопорушення, що виражається у покладанні на суб'єкта додаткового обов'язку (тягаря), який виступає водночас і правовим, і соціальним регулятором (через відповідальність суспільство висловлює особі із шкідливою поведінкою свій осуд) [281, с. 32].

Дослідниця також зробила спробу спростувати принцип субсидіарності відповідальності батьків за шкоду, заподіяну їхніми неповнолітніми дітьми, спираючись на неможливість «підміни» суб'єкта правовідносин (неповнолітнього) через його вікові особливості або матеріальну неспроможність [281, с. 17]. Аналогічні тези щодо неможливості «перекладання» відповідальності з неповнолітнього на батьків містить виданий А.Ф. Нікітіним посібник для дітей шкільного віку [173, с. 42–43]. Однак зазначені праці є поодинокими дослідженнями інституту відповідальності неповнолітніх, які здебільшого спрямовані не на його теоретичне обґрунтування, а на аналіз радянських правових норм, що регламентують відповідальність неповнолітнього у різних галузях права.

Побудова концепції інституту ювенальної відповідальності має стати синтезом сучасних загальнотеоретичних і галузевих досліджень відповідальності неповнолітніх.

Відзначаючи недостатню розробленість поняття «юридична відповідальність» на теоретичному рівні, слід погодитися з твердженням В.А. Тархова про те, що «основний недолік більшості визначень – їх односторонність, неможливість охопити ними різноманітні випадки відповідальності в усіх галузях права, що необхідно для загальнотеоретичних визначень» [261, с. 39–42].

Дослідження проблематики юридичної відповідальності актуалізувалось у другій половині XX століття. У різні часи вивченням цієї проблеми займались Д.М. Азмі, С.С. Алексєєв, М.Й. Байтін, К.В. Басін, О.М. Болсунова, С.М. Братусь, М.В. Вітрук, А.П. Гетьман, В.К. Грищук, О.Е. Лейст, П.С. Косянчук, Д.А. Ліпінський, А.Д. Машков, І.С. Самощенко, Ф.Х. Фарукшин, Р.Л. Хачатуров, Л.С. Явич та ін. Незважаючи на значну кількість наукових праць з цього питання, і сьогодні відсутнє уніфіковане визначення юридичної відповідальності і навіть єдиний підхід до її розуміння.

Як складову охоронних правовідносин юридичну відповідальність розглядав С.С. Алексєєв, зазначаючи, що вона є правовим явищем, державно-примусовим заходом штрафного характеру, що має своєю метою вплив на свідомість і волю правопорушника [7, с. 280]. Схожої думки дотримувався О.Е. Лейст, визначивши юридичну відповідальність як взяті в динаміці правові відносини між правопорушником (або особою, яка обвинувачується у правопорушенні) і державними органами (в окремих випадках – потерпілим від правопорушення) [129, с. 170]. Більш вузький підхід до досліджуваного явища викладено у працях С.М. Братуся, який окреслив межі юридичної відповідальності лише застосуванням відповідної санкції правової норми. Дослідник додатково вказував, що реалізація санкції відбувається у межах державного (або суспільного в межах, встановлених законом) примусу щодо виконання порушеного обов'язку [28, с. 95–97].

Нестандартне бачення природи юридичної відповідальності запропонував у своїй праці М.В. Вітрук. Автор твердить, що юридичну відповідальність слід трактувати як правову форму державного примусу, що має супроводжуватись переконанням та перевихованням правопорушника [39, с. 27–28]. Уважаємо, що таке розуміння юридичної відповідальності акцентує, здебільшого, на діяльності відповідних державних органів та розкриває її процедурний характер. Протилежний підхід міститься у рішенні Конституційного Суду України у справі №1-15/99

за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканість). Цим актом КСУ розтлумачено нетотожність понять «притягнення до юридичної відповідальності» та «юридична відповідальність» (негативна), адже поняття «юридична відповідальність» є ширшим та не обмежується стадіями діяльності уповноважених органів щодо притягнення особи до відповідальності, а притягнення до юридичної відповідальності, своєю чергою, може не передбачати її подальшого настання [228].

Погоджуючись із тенденціями комплексного підходу до вивчення правових явищ, відмітимо, що усі наведені концепції розуміння юридичної відповідальності не враховують складності та багатостадійності цього інституту, та нерідко сконцентровані лише на одному із аспектів цього явища.

Актуальне бачення теорії юридичної відповідальності пропонує А.Д. Машков, звертаючи увагу на те, що можливість розглядати юридичну відповідальність як правовідносини є досить природною. Формування подвійного підходу до її розуміння (якщо не зводити юридичну відповідальність виключно до психологічних хвилювань, які виникають у суб'єкта у зв'язку з сумлінним виконанням ним своїх правових обов'язків/користуванням правами) дає достатньо підстав вважати, що загальноправову теорію юридичної відповідальності необхідно розробляти, спираючись на тлумачення юридичної відповідальності як правовідносин, із урахуванням надбань усіх соціальних наук [149, с. 100]. Дослідник наголошує, що розуміння юридичної відповідальності людини як правовідношення дасть можливість побудувати єдину цілісну загальноюридичну теорію юридичної відповідальності, що «працювала би» у будь-якій галузевій юридичній науці. Це можливо шляхом розроблення теоретичних конструкцій, що змогли б узгодити теорію юридичної відповідальності та практику її реалізації з усією системою юридичного

знання [148, с. 82]. При побудові такої концепції слід також враховувати, що відносини відповідальності не мають ототожнюватись із правоохоронними відносинами, адже реалізація відповідальності може відбуватися і поза сферою управлінського втручання [241, с. 32].

Повністю погоджуючись із такою позицією, слід відмітити, що побудова загальнотеоретичної моделі юридичної відповідальності сформує її розуміння як єдиного явища, а не як «набору» окремих стадій притягнення до відповідальності. Так, хибним, на нашу думку, є твердження щодо можливості існування правовідносин кримінальної відповідальності лише з моменту проголошення вироку суду [2, с. 144].

У процесі дослідження юридичної відповідальності як елемента системи права, постає актуальне питання виокремлення критеріїв для класифікації юридичної відповідальності. Дослідження цього питання ускладнюється відсутністю уніфікованої дефініції юридичної відповідальності.

Традиційно виокремлення видів відповідальності здійснюється лише у рамках профілюючих галузей права. Р. Л. Хачатуров та Д. А. Ліпінський розробили перелік критеріїв, що дають можливість виокремити юридичну відповідальність у рамках певної галузі права: наявність кодифікованого нормативно-правового акта, що передбачає настання юридичної відповідальності; особливості її процесуальної реалізації; наявність самостійного правопорушення (із власною природою об'єкта правопорушення); вид несприятливих наслідків діяння, що встановлюються державою [271, с. 642].

Критикуючи основу галузевої класифікації, О.Е. Лейст зазначав, що такий поділ не збігається з галузевою структурою права вже тому, що видів відповідальності менше, ніж галузей права. Галузева класифікація, на думку вченого, не пояснює також, чому в межах однієї галузі права можуть існувати різні види відповідальності і, навпаки, нормами різних галузей права регулюється застосування одного виду відповідальності [129, с. 128].

Частково погоджуючись із такою позицією, критично оцінюємо запропонований О.Е. Лейстом поділ відповідальності на каральну та правовідновну, адже такий підхід майже ототожнив відповідальність та санкцію, що суттєво звужує теоретичну конструкцію цього інституту. О.В. Козаченко, не погоджуючись із запропонованою О.Е. Лейстом класифікацією, розглядає штрафну і правовідновну відповідальність не як окремі види, а лише як ознаки, притаманні усім видам юридичної відповідальності, які можуть набувати більшого або меншого значення залежно від сфери правового регулювання [95, с. 99].

Розширивши галузевий поділ відповідальності, П.М. Рабінович визначив критерієм видової класифікації заходів юридичної відповідальності юридичну природу відповідного правопорушення та характер шкоди, заподіяної ним. Це дало йому підстави виокремити такі види юридичної відповідальності: конституційна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна, кримінальна [223, с. 192].

В.І. Крусс пропонує проводити класифікацію за типами та формами юридичної відповідальності. За першим критерієм автор класифікує відповідальність за видами судочинства на конституційну, цивільну, адміністративну і кримінальну (не пояснюючи виключення із цього переліку господарської відповідальності), за другим – на публічно-правову та приватноправову [119, с. 44].

Класичні постулати поділу відповідальності на види виходять із чіткої необхідності «підкріплення» певного виду відповідальності нормою-санкцією, що міститься у відповідному кодифікованому акті [271, с. 642]. Такий підхід зводить відносини відповідальності до найбільш урегульованих і досліджених правових явищ, залишаючи у певних випадках поза межами вивчення нові правові інститути. Останнє, своєю чергою, негативно впливає на усвідомлення динамічних процесів у праві (адже якраз шляхом формування нових правових інститутів право розвивається). Так, норми ювенального права наявні як у нормативно-правових актах, що регулюють

виключно відносини, одним із суб'єктів яких є неповнолітній (Закон України «Про відпочинок та оздоровлення дітей»), так у і галузевих законодавчих актах. Наприклад, норми Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) щодо часткової та неповної цивільної дієздатності фізичної особи. Відповідно і норми, що стосуються відповідальності неповнолітніх, «розкидані» по нормативних актах різної галузевої належності. Об'єднання їх в одному кодифікованому акті може призвести до його юридичної громіздкості, адже регулювання ювенальних (зокрема охоронних) правовідносин має охоплювати головні сфери соціального буття дітей.

Слід погодитись із твердженням Н.А. Чечіної та П.С. Елькінда, що сьогодні важко уявити існування галузі права, яка не має своїх власних правових вимог і дозволів, що неодмінно зумовлює також існування галузевого виду відповідальності [277, с. 34].

Звертаючись до цієї проблеми, К.В. Басін доходить висновку, що нині, крім традиційних підстав поділу юридичної відповідальності на види, слід виокремлювати нові критерії її диференціації, зокрема: характер правопорушення, вид санкції та сфери правового впливу [17, с. 9].

Незважаючи на відсутність у науковій спільноті єдиної позиції щодо місця ювенального права у сучасній системі права України, незаперечним залишається факт динамічного розвитку національного законодавства, що визначає правовий статус дитини у суспільстві. Останній, як і система права загалом, так само потребує теоретико-правової конкретизації. Коло суспільних відносин за участю дитини регламентується нормами права різної галузевої приналежності, що дає змогу твердити про комплексний характер ювенального права [48, с. 4]. Як комплексне правове утворення ювенальне право досліджується у працях Н.М. Крестовської [113, с. 164–164], С.О. Ветошкіна [35, с. 13], А.М. Рабец [224, с. 57].

Питання автономності інститутів відповідальності у структурі комплексної галузі права не знайшло систематизованого дослідження у сучасні науці. Певну спробу вирішити цю проблему здійснив П.С. Косянчук.

Учений категорично відкидає можливість виокремлення комплексних інститутів юридичної відповідальності, як і комплексних галузей права, адже це порушить логічність системи права та призведе до «підміни основи поділу» при формуванні правових одиниць. Як приклад дослідник критикує існування господарсько-правової відповідальності, вказуючи на неорганічне поєднання в ній адміністративних охоронних процедур та заходів цивільної відповідальності [108, с. 8–9]. Критично оцінюючи позицію щодо сталості переліку видів відповідальності (адже дослідник фактично відкидає можливість взаємодії та компонування будь-яких правових інститутів), слушним вважаємо його висновок щодо неоднаковості підстав для класифікації комплексних та непростих правових одиниць (зокрема, галузей права), а тому і до інститутів відповідальності, що формуються у їх рамках, не можуть застосовуватись одні й ті ж критерії самостійності [109, с. 47].

Протилежної точки зору дотримуються представники харківської юридичної школи (А.П. Гетьман), відстоюючи самостійність інституту юридичної відповідальності за екологічні правопорушення. Дослідники доходять висновку, що можливість відокремлення міжгалузевих комплексних інститутів юридичної відповідальності впливає, найперше, із наявності специфічного кола однорідних охоронних суспільних відносин, норми відповідальності за порушення яких містяться у нормативних актах різної галузевої приналежності. Автори стверджують, що окремі інститути юридичної відповідальності можуть формуватися не лише у рамках певної галузі, а й за наявності специфічного міжгалузевого правопорушення та специфічної санкції [217, с. 241–255].

Досліджуючи комплексні та міжгалузеві інститути, М.В. Вітрук визначає можливість виокремлення у рамках функціональних зв'язків між галузями права комплексних інститутів юридичної відповідальності. Дослідник стверджує, що «комплексний характер міжгалузевих інститутів юридичної відповідальності полягає в наявності загальних цілей, функцій, принципів, видів юридичної відповідальності, загальних заходів, що

складають їх зміст, незалежно від галузевого предмета регулювання» [39, с. 91]. Повністю погоджуючись із такою позицією, зазначимо, що нормативне регулювання інституту ювенальної відповідальності дотичне до більшості галузей права, що включають до своєї структури галузеву відповідальність. Так, особливості процесуальної реалізації відповідальності щодо неповнолітніх встановлена Главою 38 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх», ст. 222, 1179, 1181, 1182 ЦКУ, ст. 13, 24-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) тощо.

Досліджуючи міждисциплінарні зв'язки інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх, Є.С. Назимко доходить висновку, що законодавство про покарання неповнолітніх, окрім норм міжнародних актів, має використовувати розробки у межах теорії причин та протидії злочинності неповнолітніх (ювенальної пенології) [168, с. 213].

Необхідність дослідження інституту відповідальності неповнолітніх як окремого міжгалузевого утворення привертає увагу вчених упродовж останнього десятиріччя. Однак, незважаючи на затвердження на законодавчому рівні низки програмних положень щодо реформування інституту відповідальності неповнолітніх, його дослідження продовжується у не пов'язаних між собою галузевих напрямках.

Потреба у формування якісно нового концепту відповідальності неповнолітніх яскраво простежується у працях О.О. Іванова. Вчений висловлює занепокоєння формалізмом у застосуванні принципу індивідуалізації відповідальності до цієї групи суб'єктів та вказує, що сучасна правова доктрина з цього питання потребує не доопрацювання, а масштабних реформ. На його думку, заходи реагування на правопорушувану поведінку неповнолітніх мають бути розроблені відокремлено від існуючої сьогодні системи кримінальних санкцій. Адже через відсутність організаційної або реальної можливості застосування окремих санкцій до

неповнолітніх судами все частіше віддається перевага призначенню як покарання позбавлення волі [79, с. 146].

Серед українських дослідників ювенального права термін «ювенальна відповідальність» уперше застосувала Н.М. Крестовська, вказуючи на необхідність логічного завершення правового статусу дитини шляхом урегулювання відносин відповідальності [113, с. 316]. Автор визначила запропонований термін через такі ознаки:

1) є негативним наслідком правопорушення, що є спільною ознакою для всіх видів юридичної відповідальності і вказує на юридичний, а не соціальний (моральний) її характер;

2) носить виключно виховний характер;

3) спрямована на ресоціалізацію правопорушника;

4) соціально насичена, тобто являє собою перш за все заходи загально соціального впливу на правопорушника;

5) застосовується і виконується не тільки державними органами, але й іншими соціальними суб'єктами, уповноваженими на те державою (недержавними органами і службами у справах неповнолітніх, медіаторами, адміністрацією навчальних закладів тощо) [112, с. 35].

Спірною постає занадто широка модель ювенальної відповідальності, запропонована дослідницею. Зокрема, вона пропонує включити до переліку ювенальних проступків дитяче бродяжництво, передбачивши настання за нього ювенальної відповідальності [113, с. 330]. Уважаємо, що дитяче бродяжництво зумовлюється об'єктивними обставинами життя неповнолітнього та не завжди залежить від його волі, тому таке діяння навряд чи можна визнати правопорушенням. Запропоновані ж авторкою заходи відповідальності за бродяжництво доцільніше було б віднести до заходів соціального реагування на девіантну, а не делінквентну поведінку неповнолітніх. Схожу позицію висловлено у рішенні Конституційного Суду України від 29.06.2010 року у справі №1-25/2010 [229], яким визнано неконституційним положення про можливість затримання особи у разі

підозри її у зайнятті бродяжництвом, через те, що бродяжництво не визнається законами України злочином чи адміністративним правопорушенням, тому й не може існувати процедури та порядку розгляду судом питань щодо затримання особи за підозрою у занятті бродяжництвом.

У російській науковій доктрині термін «ювенальна відповідальність» вперше було використано Ю.Є. Пудовочкіним. Учений визначає її як вид негативної правової відповідальності неповнолітніх, що характеризується обмеженням їх правового статусу у разі вчинення до досягнення віку кримінальної відповідальності або після його досягнення, за наявності відставання в психічному розвитку, не пов'язаного з психічним розладом, суспільно небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом РФ [222]. Автор розглядає ювенальну відповідальність як комплексний інститут у рамках норм кримінально-правового регулювання, адже він, на його думку, спрямований на поєднання (або заміну) традиційних карних заходів відповідальності із заходами перевиховання. Однак запропоноване вченим бачення практично зводиться до розуміння змісту ювенальної відповідальності лише як заходів виховного впливу, що застосовуються у разі звільнення від покарання (примусове поміщення у спеціальну виховну або лікувально-виховну установу) [222].

У країнах англо-американської правової сім'ї, які досягнули значних успіхів у процесі розвитку системи ювенальної юстиції, термін «відповідальність» стосовно неповнолітнього правопорушника майже не застосовується. Визначивши систему ювенального правосуддя відмінною та відокремленою від кримінального чи іншого судочинства, там надають перевагу термінам «заходи», «міри», «санкції» як таким, що не порушують реабілітуючу модель правосуддя щодо неповнолітніх [298, с. 10].

Уважаємо, що в рамках української правової традиції застосування терміна «відповідальність» до процесу покарання та ресоціалізації правопорушника (особливо неповнолітнього) є більш доречним. До такого процесу можуть належати як судові та пенітенціарні, так і альтернативні

заходи реагування на правопорушувану поведінку. Інститут ювенальної відповідальності, своєю чергою, не є «традиційним» інститутом відповідальності із додаванням прикметника «ювенальний», а виступає комплексним правовим утворенням, що синтезує у собі норми різної галузевої належності. Його самостійність, на нашу думку, підтверджується низкою ознак, що мають зумовити уніфікацію процесу реалізації ювенальної відповідальності.

По-перше, суб'єктом реалізації ювенальної відповідальності виступає неповнолітній – спеціальний суб'єкт із специфічним набором прав та обов'язків.

Тенденції врахування суб'єктного фактору при класифікації видів відповідальності не є новими для юридичної науки. Не лише за галузевою, а й за суб'єктною ознакою класифікує юридичну відповідальність А.І. Петелін, критерієм відмежування визначивши при цьому особливості делінквентних груп [186, с. 31]. Схожої точки зору дотримуються автори академічного курсу з теорії держави і права [262, с. 502–503], які до характеристик юридичної відповідальності включають обов'язкову наявність суб'єкта, стосовно якого юридична відповідальність реалізується як у каральному, так і виховному аспекті, це дає змогу говорити про цілеспрямований та конкретний характер юридичної відповідальності [25, с. 63]. Критерій вихідних прав для формування правових інститутів (що включають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, наявні у диспозиціях правових норм) використовує у своїх дослідженнях О.І. Ющик [393, с. 26–27].

«Пекінські правила» використовують термін «неповнолітній» стосовно дитини чи підлітка, яка притягується до відповідальності у формі, відмінній від відповідальності для повнолітньої особи [160]. Особливість суб'єкта реалізації ювенальної відповідальності зумовлена незавершеністю процесу його соціальної адаптації. Це може призводити до неможливості повною мірою розуміти характер вчинюваного діяння, чи діянь, що вчинюються іншими особами, неспроможності об'єктивно оцінити протиправність діяння

тощо. За умови низького рівня правової культури середовища, в якому відбувається соціалізація неповнолітнього та/або низького рівня правової освіченості (а іноді її повної відсутності) протиправна поведінка може сприйматися неповнолітнім як соціально допустима. Правопорушуваність у такому випадку зумовлена не правовим нігілізмом, який передбачає свідоме відторгнення норм правомірної поведінки, а *правовим невіглаством* – дефіцитом знань щодо правомірності певних форм поведінки [51, с. 349–350].

Незважаючи на неоднозначність ставлення до ідеї нормативного урегулювання категорії вікової зрілості як фундаменту реформування інституту відповідальності неповнолітніх [55, с. 69] така концепція знаходить підтримку у психологічних, юридичних [269, 275] та законопроектних [219] розробках. Законодавство країн СНД по-різному визначає критерій вікової незрілості як фактор, що впливає на притягнення неповнолітніх до відповідальності:

- 1) як умову, що виключає кримінальну відповідальність (Вірменія, Таджикистан, Білорусь);
- 2) як обставину, за наявності якої особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності (Казахстан);
- 3) як обставину, яка входить до предмета доказування у справах неповнолітніх і враховується судом при призначенні покарання (Узбекистан, Молдова, Туркменістан, Киргизстан, Україна) [275, с. 32].

Критерій усвідомлення протиправності власних дій неповнолітнього, на нашу думку, потребує нормативного врегулювання. Чинне законодавство виключає караність діяння лише у разі неусвідомлення неповнолітнім своїх дій у результаті психічного чи емоційного відхилення, проте поза межами регулювання залишається вчинення ним протиправного діяння у стані хибної оцінки його допустимості. Варто погодитись із запропонованою В.М. Бурдіним ідеєю про доповнення Кримінального кодексу України (далі – ККУ) положенням про спростовність презумпції знання закону щодо

неповнолітніх [31, с. 6]. Логічним продовженням закріплення такого положення може стати заміна у складі ювенального правопорушення ознаки вини на винуватість – констатацію факту, що саме ця особа вчинила конкретне правопорушення [171, с. 29].

Усвідомлення неповнолітнім правових норм та, відповідно, протиправності здійснюваного діяння, ускладнюється абстрактним характером нормативно-правової матерії та недоліками юридичної техніки законодавця, що презюмує вивчення нормативно-правового матеріалу професійними юристами.

Визначаючи ювенальні відносини як систему врегульованих нормами ювенального права суспільних відносин, у рамках яких неповнолітній має специфічні права та юридичні обов'язки, слід критично оцінити твердження С.О. Ветошкіна щодо «вторинного» статусу неповнолітнього у таких відносинах. Дослідник підкреслює майже повну несаможиттєвість неповнолітнього у ювенальних правовідносинах, визначивши виключну можливість реалізації ним своїх прав разом із законними представниками чи лише останніми від його імені [35, с. 42].

По-друге, пріоритетною метою ювенальної відповідальності є виховання у неповнолітнього установки на правомірну поведінку у майбутньому та недопущення його стигматизації як злочинця.

І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин одним із критерієм розмежування видів юридичної відповідальності визначили її мету та притаманний їй метод правового регулювання. При цьому саме мета відповідальності, на думку авторів, дає змогу говорити про інститут юридичної відповідальності на загальнотеоретичному рівні, а не обмежуватись лише кримінальними санкціями як заходами покарання [236, с. 182–183].

Відповідно до п. 5.1 «Пекінських правил», система кримінального правосуддя щодо неповнолітніх має спрямовуватися, найперше, на забезпечення благополуччя неповнолітнього, зокрема, шляхом співвіднесення будь-яких заходів впливу на неповнолітніх правопорушників

з особливостями особистості правопорушника та з обставинами правопорушення [160]. Отже, юридична відповідальність неповнолітніх має бути індивідуалізованою та виходити із співмірності проступку і покарання [75, с. 224].

Частина 2 ст. 50 ККУ [116] метою покарання визначає не тільки кару, а й виправлення засуджених і запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Натомість кримінально-виконавче законодавство [118] метою та завданнями виконання покарання визначає виправлення та ресоціалізацію засудженого як взаємодоповнюючі процеси. Наявна розбіжність у законодавчому визначенні мети застосування до особи покарання зумовлює недоліки у процесуальному регулюванні цього питання. Відсутність чітко сформованої мети притягнення до відповідальності негативно впливає на процес її реалізації [52, с. 39].

По-третє, підставою виникнення ювенальної відповідальності є специфічне правопорушуване діяння.

Не кожне вчинене неповнолітнім протиправне діяння може бути трактоване як ювенальне правопорушення (тобто передбачене чинним законодавством правопорушення, специфіка відповідальності за яке зумовлена статусом неповнолітнього). Адже за межами теоретико-правового дослідження та нормативної регламентації залишається питання кваліфікації діянь неповнолітніх, які передбачені забороняючою нормою матеріального права, проте не «споряджено» відповідною санкцією. Л. Фортова та О. Овчинніков, досліджуючи це явище як граничне до протиправного (лімінальна поведінка), відзначають його негативний характер, проте наголошують на тому, що воно лише може передувати правопорушенню, проте не є таким [270]. Визнаючи нерозривний зв'язок відповідальності із санкцією, вважаємо, що винесення актів лімінальної поведінки за межі правового регулювання зумовлено відсутністю системного підходу до формальної регламентації ювенальних деліктних відносин, результатом чого є відсутність специфічних ювенально-правових санкцій. Наприклад, чинним

законодавством та, зазвичай, статутами загальноосвітніх шкіл передбачено заборону паління у громадських місцях (зокрема, на території шкіл). Однак єдиною санкцією за порушення цієї норми є попередження або штраф, передбачені ст. 175-1 КпАП України. Така санкція застосовується лише до особи, якій на момент вчинення правопорушення виповнилось шістнадцять років (що у середньому на три роки перевищує вік, з досягненням якого починають палити школярі). Отже, враховуючи вищенаведені положення та ст. 184 КпАП України [94] у разі вчинення неповнолітнім віком до шістнадцяти років указанного правопорушення адміністративний штраф накладається на батьків неповнолітнього, сам же він жодних заходів відповідальності не зазнає [51, с. 348].

Схожа ситуація простежується із обов'язком отримання загальної середньої освіти, визначеним положеннями ст. 53 Конституції України [104]. Обов'язок щодо забезпечення реалізації такого права покладено на батьків або осіб, які їх замінюють. Однак за умови свідомого ухилення неповнолітнього від отримання освіти чинне законодавство, не передбачаючи жодних санкцій, негласно презюмує неспроможність неповнолітнього нести відповідальність за окремі власні дії.

На необхідності застосуванні заходів юридичної відповідальності за лімінальні дії (зокрема, за віктимну поведінку, що провокує правопорушення) наголошують Р.Б. Головкін та С.В. Лелявин, вказуючи, що поведінка, яка не порушує правові заборони, може бути соціально небезпечною та потребувати корегування [46, с. 125].

Д.Н. Бахрах виокремлює нерозривну тріаду підстав виникнення юридичної відповідальності: нормативна – фактична – процесуальна [19, с. 539], яка відображена у нормативному механізмі реалізації відповідальності. Дефекти урегулювання досліджуваного явища полягають у відсутності процесуальних підстав притягнення неповнолітнього до відповідальності, через що суб'єкт правозастосування потрапляє у ситуацію, коли протиправне діяння, вчинене неповнолітнім, не може вважатися

правопорушенням через відсутність у такому діянні всіх його ознак (зазвичай суб'єкта) або через неврегульованість певного протиправного діяння на процесуальному рівні (відсутність належної санкції), тому воно залишається без реагування взагалі.

Неможливість вивчення досліджуваного явища у межах концепції правопорушення потребує пошуку нової категорії для його конкретизації.

Західні дослідники ювенального права неправові діяння неповнолітніх визначають термінами «juvenile offense» («ювенальний проступок») або «juvenile status offense» («ювенальний статусний проступок»). Фактично такими визначеннями охоплюється широке коло діянь – від шкільних прогулів до правопорушень, підсудних ювенальним судам. Терміном «ювенальний проступок» оперує у своїй праці Н.М. Крестовська. Авторка наголошує на проектному характері запропонованої нею концепції та включає до кола ювенальних правопорушень як протиправні, так і девіантні дії неповнолітнього (бродяжництво, неконтрольована поведінка тощо) [113, с. 313–315].

Підтримуючи позицію щодо необхідності дослідження правопорушуваних діянь неповнолітніх у широкому розумінні (не лише у межах судового та адміністративного механізму відповідальності), вважаємо застосування терміна «проступок» щодо досліджуваного явища некоректним, адже національна законотворча традиція звикло визначає проступок як правопорушення, що за ступенем шкідливості є меншим, ніж злочин.

Правопорушення з усіченим чи дефектним суб'єктним складом науковці зараховують до об'єктивно-протиправного діяння (що результує у «відповідальності без вини») [121, с. 41]. На нашу думку, сучасна наука має відходити від концепції безвинної відповідальності. Заходи реагування, що застосовуються за об'єктивно-протиправне діяння, мають розумітися не як заходи відповідальності, а як заходи захисту (наприклад, у разі заподіяння шкоди засобом підвищеної небезпеки).

Проблемність досліджуваного явища не зводиться лише до дефектності суб'єкта відносин, а виражається і у прогалинах нормативної складової механізму притягнення до відповідальності (відсутність кореспондування між нормою-забороною та нормою-санкцією). Тому необхідне вироблення якісно нової дефініції у понятійному апараті дослідження.

Ю. Гольцева та О. Селіванова, вивчаючи квазіюридичні заходи відповідальності неповнолітніх, засуджених до умовного позбавлення волі, розробили поняття «суб'єктивно-правова відповідальність», яким позначають форму відповідальності, що базується на особистісних якостях неповнолітнього [47, с. 104]. Критично оцінюючи пропозицію включити до структури відповідальності правомірну поведінку, вважаємо більш актуальним скерування уваги на суб'єктивний фактор при формуванні ювенально-правових дефініцій.

Пропонуємо делінквентні дії неповнолітнього позначати поняттям «суб'єктивне протиправне діяння» як вчинюване неповнолітнім правопорушене діяння із дефектним механізмом притягнення до відповідальності. Формування теоретичного та нормативного концепту суб'єктивного протиправного діяння неповнолітнього як підстави ювенальної відповідальності здатне вирішити питання невизначеності правового статусу неповнолітнього у процесі притягнення його до відповідальності, адже сьогодні, фактично, протиправні діяння неповнолітніх, вік яких не досяг граничного віку адміністративної або кримінальної відповідальності, залишаються поза сферою правового регулювання. Враховуючи неможливість застосування до неповнолітнього «традиційних» заходів відповідальності, вважаємо, що до моменту подолання прогалин у зазначеному механізмі, до такої особи мають застосовуватись альтернативні заходи ювенальної відповідальності.

По-четверте, як уже зазначалося, заходами реагування на вчинення неповнолітнім правопорушення можуть бути спеціальні ювенально-правові санкції. Пріоритетом таких заходів є відмова від каральної спрямованості на

користь виховної та ресоціалізуючої із використанням методики «кейс-менеджменту» (метод безперервного індивідуального супроводу неповнолітнього правопорушника) [292, с. 166]. У системі освіти такі функції можуть покладатися на шкільного тьютора, що здійснює індивідуальний супровід навчального процесу неповнолітнього із урахуванням його індивідуальних психоемоційних особливостей. Ювенальним санкціям характерний мінімальний ступінь втручання правоохоронних органів держави у порядок їх застосування, внаслідок чого вони є менш формалізованими. Наприклад, таким є обов'язок учня звітувати про відвідування ним освітнього закладу і виконання освітньої програми у разі прогулів навчальних занять; обов'язок неповнолітнього пройти лікування від наркотичної, алкогольної, тютюнової або іншої залежності, пройти програму соціальної реабілітації (зокрема, психологічної корекції, психологічної реабілітації, психотерапії тощо).

Підсумовуючи, вважаємо, що виокремлення інституту ювенальної відповідальності дасть можливість вивести визначального суб'єкта ювенальних правовідносин – неповнолітнього на окремий рівень та встановити специфічний механізм притягнення такого суб'єкта до відповідальності. Підтримання запропонованої автором концепції закріпить на теоретичному рівні розроблені упродовж останнього десятиріччя концептуальні положення українського законодавства, передовсім щодо відокремленості інституту притягнення неповнолітніх до відповідальності (будь-якого виду) та його відновного характеру.

Базуючись на висновках проведеного дослідження ювенальну відповідальність визначаємо як комплексний інститут юридичної відповідальності, що виражається у настанні позитивних правових наслідків для неповнолітнього у разі його активної поведінки із дотримання правових приписів, що має своїм результатом застосування заходів схвалення чи заохочення, а у разі порушення таких приписів – у застосуванні з боку інститутів ювенальної юстиції примусових заходів, характер яких

зумовлюється індивідуальними характеристиками неповнолітнього та/або вчиненого ним діяння, і мають своєю метою виховний та превентивний вплив.

3.2. Принципи ювенальної відповідальності

Одним із базових елементів інституту ювенальної відповідальності виступають його принципи. Проблемним є питання гармонічного поєднання принципів ювенального права, скерованих здебільшого на дотримання прав неповнолітнього, із галузевими принципами юридичної відповідальності. Визнаючи комплексний характер інституту ювенальної відповідальності, що синтезує норми галузей права, які регулюють реагування на правопорушувану поведінку неповнолітніх у різних сферах соціального життя, слід погодитись із твердженням О.О. Іванова щодо надгалузевого характеру принципів юридичної відповідальності, що мають складатися з таких основних ідей-принципів, які становили б її сутність у всіх галузях права, де є інститут юридичної відповідальності [78, с. 261].

Дослідженням принципів юридичної відповідальності у різний час займались такі вчені, як О.О. Іванов, Д.А. Ліпінський, Б.Т. Базилев, О.М. Болсунова, М.Б. Мироненко, М.В. Вітрук, І.І. Будаєва та ін., однак єдиного визначення цього терміна досі не сформовано.

Р.Л. Хачатуров та Д.А. Ліпінський пропонують визначати принципи юридичної відповідальності як відправні ідеї, закріплені в діючому законодавстві, що характеризують сутність та склад юридичної відповідальності, визначають її законодавчий розвиток та практику застосування [271, с. 299].

Узагальнивши сучасні дослідження з цього питання, І.І. Будаєва підкреслює нерозривний зв'язок принципів відповідальності не лише із теоретичними постулатами, а й нормативною базою та визначає їх як зумовлені історичним рівнем суспільного, політичного і правового розвитку основоположні ідеї, положення, які виражають сутність і загальні правила

застосування юридичної відповідальності, і отримали закріплення в нормах чинного законодавства [30, с. 10]. Зі свого боку, акцент на «дух закону» у визначенні принципів юридичної відповідальності робить Н.В. Вантєєва, яка вважає, що принципи юридичної відповідальності – це фундаментальні ідеї (ідеали), які виражають правову природу юридичної відповідальності і забезпечують високу якість і ефективність юридичної практики в галузі встановлення і здійснення її заходів [32, с. 7].

«Нетрадиційне» визначення принципів юридичної відповідальності, що виходить з єдності природного та позитивного права, пропонує у своєму дослідженні М.Б. Мироненко: «принципи юридичної відповідальності – це відправні ідеї, інтелектуальні духовні положення, що характеризують зміст, соціальне призначення, функціонування і розвиток юридичної відповідальності» [156, с. 4].

Формуванню принципів ювенальної відповідальності не присвячено окремих праць, однак учені розглядали їх у рамках дослідження принципів ювенального права та галузевих досліджень відповідальності неповнолітніх.

Аналізуючи закріплений у Конвенції ООН з прав дитини принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, Л.Ю. Голишева визнала його базовим у ювенальному праві та розтлумачила як забезпечення і захист індивідуальних потреб неповнолітнього [48, с. 83]. Цей принцип, на думку авторки, має універсальний характер та поширюється на все коло ювенально-правових відносин. Н.М. Крестовська серед принципів ювенального права виокремлює принцип позитивної дискримінації, який полягає у встановленні мінімального віку, з якого можливим є притягнення неповнолітнього до юридичної відповідальності, у пом'якшених формах юридичної відповідальності і, по можливості – у звільненні від неї із застосуванням виховних заходів [113, с. 230].

На галузевому рівні окремі принципи відповідальності неповнолітніх було сформовано дослідниками цивільного, кримінального та адміністративного права. Цікавою є пропозиція дослідниці у сфері цивільно-

правових відносин М.В. Логвінової щодо закріплення принципу покладення відповідальності за шкоду, вчинену неповнолітніми, на батьків лише у разі встановлення факту невиконання ними обов'язків щодо виховання своєї дитини [135, с. 47–48].

У рамках адміністративно-правового дослідження відповідальності неповнолітніх М.М. Стефанчук виокремлює принцип пріоритету виховних заходів впливу. Однак слід критично оцінити пропозицію дослідниці щодо такого заходу перевиховання як оприлюднення інформації про адміністративне правопорушення неповнолітнього задля можливості публічного засудження його протиправних дій [251, с. 46–47] як зайву стигматизацію, що перешкоджає соціальній реадaptaції неповнолітнього. Є.Ю. Колосовський у своєму дослідженні вказує на принцип обмеженої деліктоздатності неповнолітнього у відносинах, що виникають із вчинення ним адміністративного правопорушення, як такий, що зумовлює особливий порядок притягнення до відповідальності [97, с. 81].

Такими, що не відповідають сучасному вектору ювенальної політики та меті ювенальної відповідальності є, на нашу думку, пропозиції дослідника у галузі кримінального права О.Д. Максимюк. Він пропонує закріпити принцип невідворотності кримінальної відповідальності неповнолітніх на конституційному та галузевому рівні. Учений обґрунтовує свою позицію відсутністю підстав надання неповнолітньому статусу спеціального суб'єкта злочину та недоцільністю заміни заходів кримінально-правового впливу на будь-які інші (зокрема, заходи соціальної реабілітації) [141, с. 110]. Такі пропозиції, беззаперечно, йдуть у розріз не лише із принципами Конвенції ООН про прав дитини та іншими міжнародними актами у ювенальній сфері, але й з нормами національного законодавства, якими закріплено спеціальний статус провадження стосовно неповнолітніх правопорушників.

Формуючи перелік принципів юридичної відповідальності, більшість авторів традиційно називають справедливість, гуманізм, законність, невідворотність покарання, індивідуалізацію, заборону настання

відповідальності за одне і те саме діяння двічі [39, с. 151]. Дехто також виокремлює такі принципи як доцільність, процесуальна регламентація реалізації відповідальності, принцип винності діяння тощо.

Інститут ювенальної відповідальності, як складова інституту юридичної відповідальності, базується на вищезазначених принципах, використовуючи при цьому власні специфічні принципи, скеровані на дотримання прав неповнолітнього у процесі притягнення до відповідальності. Деякі із загальних принципів юридичної відповідальності набувають особливого значення у розробці концепції ювенальної відповідальності.

Базовий для всієї системи принципів відповідальності принцип законності, що означає можливість визнання діяння правопорушенням лише за умови, якщо воно передбачене законом саме як протиправне, набуває особливої актуальності стосовно неповнолітніх у конфлікті із законом. О.М. Болсунова характеризує законність відповідальності через такі аспекти: застосування міри відповідальності у межах та формах, встановлених законом; наявність процесуальних вимог застосування відповідальності; можливість оскарження і спростування незаконних дій та рішень; можливість недопущення зловживань і помилок при застосуванні матеріальних та процесуальних норм [26, с. 37]. Загалом підтримуючи запропоноване дослідницею розуміння принципу законності, слід зробити застереження щодо помилковості тлумачення положення про недопущення зловживань і помилок при застосуванні матеріальних та процесуальних норм лише як можливості.

У ювенальній практиці принцип законності актуалізується у процесі дотримання процесуальних прав неповнолітнього правопорушника. Положеннями Розділу 38 КПК України [117] закріплено процедуру притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, що проводиться на загальних засадах із урахуванням особливостей, визначених указаним розділом. До таких особливостей віднесено, зокрема, можливість

участі у процесі досудового розслідування та судового провадження психолога, педагога, представника служби у справах дітей.

Відмітимо, що жодна норма статей цього розділу не встановлює обов'язкової участі цих осіб у процесі. Можливість їх участі завжди визначається розсудом прокурора, суду чи служби у справах дітей. Увагу привертає також відсутність процедурних норм, які регулюють особливості правового становища власне неповнолітнього у процесі притягнення до відповідальності (наприклад, норми щодо особливостей проведення допиту, норми щодо залучення обов'язкової психологічної допомоги перед проведенням процесуальних дій тощо), що, на нашу думку, демонструє звуження його правосуб'єктності. Вважаємо, що діючі нині процесуальні норми позбавлені будь-якого індивідуалізуючого підходу до неповнолітнього правопорушника та спрямовані, найперше, на забезпечення караності вчиненого діяння та «обслуговування» інтересів суб'єктів кримінального провадження.

Тому розширення нормативних положень щодо процесуального становища неповнолітнього правопорушника зміцнить принцип законності ювенальної відповідальності.

Принцип доцільності ювенальної відповідальності знаходить відображення у співмірності обраного заходу відповідальності характеру вчиненого неповнолітнім протиправного діяння [26, с. 38]. Такий принцип скеровує увагу на необхідність обмеження лише того обсягу прав неповнолітнього, що відповідає мірі відповідальності, встановленій за певне протиправне діяння, а не комплексу всіх його прав. Цей принцип описаний у «Пекінських правилах» як принцип співмірності. Він визначає необхідність застосування міри покарання, що відповідає характеру вчиненого діяння та одночасно особливостям особистості неповнолітнього. Міра покарання має бути максимально обмежена у каральних санкціях, проте не може бути і занадто м'якою, адже цим так само порушуються як права неповнолітнього правопорушника, так і права постраждалого [160].

Закріплений ст. 61 Основного Закону принцип індивідуалізації юридичної відповідальності потребує особливого дослідження стосовно усіх спеціальних суб'єктів відповідальності. С.О. Сунегін, вказуючи на «примарність» ідей про рівність людей у правовому сенсі, зокрема, на неоднаковості процесу притягнення до відповідальності різних груп суб'єктів (наприклад, із різним ступенем заможності) [193, с. 233–236], критично ставиться до ідеї пріоритетності прав дитини у судовому процесі. Дослідник встановлює нерозривний зв'язок між батьками та дитиною у будь-якому публічно-правовому процесі та вказує на неможливість надання неповнолітньому більшого обсягу прав порівняно з його батьками, адже це неминуче призведе до краху інституту сім'ї [193, с. 270–272]. Із такими висновками неможливо погодитись, адже вони закріплюють повну несаможиттєвість неповнолітнього суб'єкта, підпорядкування батькам, або особам, що їх замінюють, у будь-яких правових відносинах. Необхідність урахування особливостей неповнолітнього та обставин вчиненого правопорушення у процесі притягнення його до відповідальності прямо впливає із положень «Пекінських правил» та підтримується вченими у галузі кримінального та адміністративного прав та процесу [90, с. 6].

Особливість принципу індивідуалізації відповідальності неповнолітніх відображається у його дуалістичному характері: індивідуальні характеристики неповнолітнього мають підлягати врахуванню як у процесі реалізації відповідальності, так і у процесі призначення покарання. Слід погодитись із твердженням, що у процесі притягнення неповнолітнього до відповідальності урахуванню, крім вікових особливостей, мають підлягати такі обставини, як стан інтелекту, характер, відносини, що склалися у сім'ї, характеристика батьків або осіб, які їх замінюють, ставлення до навчання або роботи, характеристика неповнолітнього в навчальному закладі або на робочому місці тощо [5, с. 147]. Є.С. Савін з метою удосконалення принципу індивідуалізації у процесі реалізації неповнолітнім відповідальності пропонує запровадити до процесу досудового розслідування практику

складання соціального досьє на неповнолітнього правопорушника. Таке досьє має містити матеріали, зібрані у процесі психологічного, педагогічного та медичного обстеження неповнолітнього, опис умов його життя, ступеня соціалізації тощо [233].

Формування міжнародних принципів ювенального права та ювенальної відповідальності бере початок від прийняття у другій половині XX ст. низки «дитячих» міжнародних документів, серед яких Декларація прав дитини [56], Конвенція ООН з прав дитини [101], «Пекінські правила» [160] та Ер-Рядські керівні принципи [85].

Міжнародним пактом про громадянські та політичні права [158] встановлюється принцип неприпустимості застосування смертної кари до осіб, яким на момент вчинення злочину не виповнилось вісімнадцять років.

Низка базових принципів ювенальної відповідальності сформовано у «Пекінських правилах» та Ер-Рядських керівних принципах:

- 1) принцип законодавчого закріплення мінімального віку кримінальної відповідальності неповнолітніх;
- 2) принцип дотримання благополуччя неповнолітнього у процесі притягнення до відповідальності, що передбачає, зокрема недопущення жорстоких та нелюдських покарань;
- 3) принцип врахування особистості неповнолітнього при застосуванні певного виду покарання;
- 4) принцип співмірності покарання та вчиненого діяння;
- 5) принцип спеціалізації законодавства та правосуддя стосовно неповнолітніх, що передбачає залучення кадрів із належною кваліфікацією;
- 6) принцип процесуальних гарантій на всіх етапах судового розгляду (презумпція невинуватості, право бути повідомленим про пред'явлене обвинувачення, право на відмову давати показання, право мати адвоката, право на присутність батьків або опікуна, право на очну ставку зі свідками та їх перехресний допит і право на апеляцію до вищої інстанції);

- 7) принцип конфіденційності у процесі притягнення до відповідальності;
- 8) принцип пріоритету позасудового врегулювання справи;
- 9) принцип тримання під вартою лише у виключних випадках;
- 10) принцип недопущення стигматизації неповнолітнього правопорушника;
- 11) принцип залучення сім'ї та громадськості до процесу реалізації неповнолітнім відповідальності.

Уперше специфічні принципи відповідальності неповнолітніх на національному рівні були відображені у проекті Концепції створення та розвитку ювенальної юстиції [221], яка була розроблена 2005 р. робочою групою у складі представників Верховного Суду України, Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України та низки громадських організацій. До таких принципів було віднесено:

- 1) індивідуалізацію покарання та впровадження програм відновного правосуддя на всіх стадіях кримінального провадження щодо неповнолітнього;
- 2) спеціалізацію кадрів, що уповноважені взаємодіяти із неповнолітніх на різних стадіях провадження (судді, прокурори, адвокати, слідчі тощо);
- 3) запровадження органу пробації для неповнолітніх у систему виконання покарань.

Напрацювання проекту Концепції 2005 року лягли в основу затвердженої Указом Президента України Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх (2011) [102], яка розширила способи організаційно-правового забезпечення принципів ювенальної відповідальності. До останніх було включено інститут соціального патронажу та громадського нагляду, медіативні процедури тощо. Важливим для становлення ювенального законодавства стало також закріплення Концепцією принципу забезпечення відкритості та доступності для громадськості інформації про норми та методики, на яких ґрунтується

законодавство про відповідальність неповнолітніх. Реалізація такого принципу дасть можливість виробити у суспільстві адекватне ставлення до системи ювенальної юстиції, розвінчавши численні міфи про неї.

Концепцією визначено чотири провідні напрями реалізації кримінальної юстиції щодо неповнолітніх:

- 1) удосконалення превентивної та профілактичної роботи;
- 2) забезпечення під час здійснення дізнання, досудового слідства та правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, додержання їх прав з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку;
- 3) сприяння розвитку програм відновного правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення;
- 4) створення ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення.

Закріплення принципів ювенальної відповідальності на законодавчому рівні уперше здійснено у Законі України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» [198]. Затверджена Законом програма визначає важливі завдання, проте процедура їх виконання залишається незрозумілою. Так, зокрема, щодо забезпечення попередження випадків рецидивної злочинності серед неповнолітніх Законом встановлено необхідність вжиття заходів, спрямованих на зменшення кількості випадків повторного вчинення злочинів дітьми до кінця 2016 року не менш як на 20 відсотків. Поза сферою регулювання залишається питання процедури такої протидії для органів, у компетенції яких це питання перебуває. Надалі єдиним документом, виданим на виконання положень Закону на відомчому рівні, став наказ Міністерства освіти і науки від 25.09.2015 № 976 «Про виконання у 2015 році плану заходів з виконання Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року» [194]. Сформовані у плані цілі передбачали, зокрема: розроблення

концептуальних засад розвитку соціальної педіатрії як міждисциплінарної галузі, завданням якої є оформлення життєвого простору дитини в суспільстві з урахуванням стану її здоров'я; забезпечення оздоровлення та відпочинку дітей, які потребують особливої соціальної уваги та підтримки, батьки яких загинули, постраждали або беруть безпосередню участь у проведенні антитерористичної операції, дітей із сімей внутрішньо переміщених осіб; проведення моніторингу ефективності функціонування навчальних закладів, у яких виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах; розроблення заходів з упровадження Рекомендацій № R (91) 11 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи «Про сексуальну експлуатацію, порнографію, проституцію, а також торгівлю дітьми та підлітками»; забезпечення у 2015 році дефектологічного супроводження та навчання дітей із синдромом Дауна в дошкільних навчальних закладах за місцем проживання; забезпечення захисту права на освіту дітям з особливими освітніми потребами шляхом впровадження інклюзивного навчання в дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах; опрацювання питання щодо відповідності законодавчих актів України положенням Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства тощо.

Узагальнюючи міжнародні та національні традиції побудови системи відповідальності неповнолітніх, пропонуємо виокремити такі спеціальні принципи ювенальної відповідальності:

1) принцип застосування ізоляції від суспільства лише у крайніх випадках (принцип пріоритету альтернативних заходів відповідальності).

«Пекінські правила», розтлумачуючи положення п. 10.3 щодо ненанесення неповнолітньому шкоди у процесі контакту із правоохоронними органами, визначають поняття «спричинення шкоди» у широкому сенсі як будь-яку мінімальну, додаткову або зайву шкоду [160]. Вважаємо, що

необґрунтована ізоляція спричиняє таку шкоду, як вироблення у неповнолітнього асоціальних навичок.

Поняття альтернативних покарань і заходів визначено у Правилах Ради Європи про пробацію [226] як покарання і заходи, в результаті призначення яких засуджені залишаються в суспільстві з певними обмеженнями свободи, пов'язаними зі встановленням умов і(або) покладанням обов'язків.

Альтернативні до «класичних» заходів впливу на правопорушника є вироблені міжнародною практикою ювенальної юстиції неізоляційні заходи відповідальності. У процесі відбування альтернативних заходів покарання неповнолітній проживає вдома (проте, зазвичай, із застосуванням до нього вимоги щодо обмеження дозвілля, обов'язку щодо вчинення певних дій для ресоціалізації: пошук роботи, проходження курсу лікування від алкоголізму чи наркоманії, носіння електронного браслета), а процес застосування таких заходів передбачає залучення до громадських робіт, участь у бесідах та конференціях із психологом, зустрічі з медіатором тощо. Така методика знаходить своє відображення у формі створення денних центрів соціальної реабілітації (що можуть функціонувати як окремі структури або входити до складу Служб у справах дітей чи Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді). Основною метою таких заходів впливу є залучити оточення неповнолітнього до процесу його соціальної реабілітації та протидіяти розвитку у нього асоціальних навичок.

Окремим питанням у механізмі реалізації альтернативних заходів відповідальності є їх підконтрольність. Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи CM/REC (2008) 11 щодо Європейських правил стосовно неповнолітніх правопорушників, які підлягають призначенню санкцій або заходів [227] визначено, що санкції та заходи повинні призначатись судом, а у випадках призначення іншим офіційним органом повинні підлягати судовому перегляду. Такий принцип цілком відповідає позиції щодо провідної ролі суду у процесі притягнення суб'єкта до відповідальності та узгоджується із національною правовою традицією;

2) принцип соціально-правового супроводу та застосування індивідуального підходу у процесі притягнення до відповідальності.

Неповнолітньому, який потрапив у конфлікт із законом, має бути гарантована соціальна та правова допомога. Особливості психоемоційного стану підлітка не завжди однозначно впливають на його поведінку у процесі взаємодії із представниками правоохоронних чи судових органів, тому держава має надати йому кваліфікованого «посередника». Таке посередництво може бути покладено на органи соціального захисту та ювенальної адвокатури. До провідної функції ювенального адвоката А.Г. Кучерена відносить вирівнювання можливостей обвинувачення та захисту у кримінальному процесі [123, с. 322–323]. Погоджуючись із тезою автора, вважаємо, що до функцій інституту ювенальної адвокатури слід також віднести можливість повідомляти компетентним органам у разі порушення прав неповнолітнього у процесі притягнення до відповідальності.

На етапі прийняття рішення щодо заходу та міри відповідальності урахуванню мають підлягати матеріальні та психологічні умови проживання неповнолітнього до вчинення правопорушення, можливість та бажання батьків брати участь у процесі ресоціалізації, схильності, вади та шкідливі звички неповнолітнього тощо. У процесі обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо вдосконалення роботи із неповнолітніми правопорушниками)» пропонувалось доповнити Кримінальний кодекс статтею «Індивідуальна програма соціальної реабілітації». Програма визначалась як окремий захід кримінально-правового впливу та підлягала застосуванню до неповнолітніх, які звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням із потерпілим або із застосуванням примусових заходів виховного характеру або із призначенням випробування. Функція надання висновку про можливість застосування індивідуальної програми щодо конкретного неповнолітнього та її розроблення у разі схвалення судом мала покладатися на територіальні органи у справах сім'ї, дітей та молоді;

3) Принцип застосування покарання з урахуванням необхідності відшкодування завданої шкоди або вчинення інших дій на користь потерпілого.

Віддання переваги відновним санкціям ювенальної відповідальності може мати подвійний ефект. По-перше, заходи відповідальності будуть спрямовані не на безцільне покарання, а на залучення неповнолітнього до процесу відновлення стану, що існував до правопорушення. По-друге, зобов'язання неповнолітнього своїми активними діями нейтралізувати завдану ним же шкоду буде мати превентивний характер, виховуючи у неповнолітнього почуття відповідальності за вчинене правопорушення.

Ідея відновного правосуддя дозволяє технологічно і соціально обгрунтовано підходити до вирішення справи шляхом підвищення активності учасників правовідносин, що передбачає й відшкодування порушником збитків потерпілій стороні. Система відновного правосуддя певною мірою встановлює баланс між принципом мінімізації контактів з судовою системою і необхідністю забезпечити відповідальність для правопорушника [142, с. 31];

4) принцип спеціалізації та процесуального полегшення розгляду справи (принцип процесуального та організаційного гарантування ювенального правосуддя).

Концепція правосуддя, дружнього до дитини, сформована у керівних принципах Комітету Ради Європи, закріпила необхідність проходження кожним спеціалістом, що бере участь у процесі притягнення неповнолітнього до відповідальності, спеціалізованої міждисциплінарної підготовки. Поряд із принципом спеціалізації кадрів у ювенальному судочинстві Концепцією закріплюється принцип організації судочинства у дружньому до дитини середовищі.

Цей принцип визначає необхідність проводити судові засідання в адаптованому до темпу і тривалості концентрації уваги неповнолітнього: мають плануватись регулярні перерви і слухання не повинно тривати надто довго. Для сприяння участі дітей відповідно до їхньої когнітивної здатності і

для забезпечення підтримки їхньої емоційної стабільності, фактори, що порушують хід засідання, і фактори, що відвертають увагу, мають бути мінімальними. Полегшення судового процесу для неповнолітнього можливе також шляхом залучення компетентного медіатора. Вважаємо, що перспектива реалізації такого принципу полягає у забезпеченні державою послуг медіаторів нарівні із безоплатною правовою допомогою.

У підсумку зазначимо, що система принципів ювенальної відповідальності виступає «ядром» усього інституту, адже саме уніфікація принципів відповідальності у різних галузях права завершить процес становлення досліджуваної концепції. Закріплення спеціальних принципів ювенальної відповідальності у галузевих нормативно-правових актах забезпечить можливість визначити пріоритет прав дитини як базову категорію у механізмі притягнення неповнолітніх до відповідальності. Такого закріплення та деталізації сьогодні потребують такі принципи ювенальної відповідальності: принцип пріоритету альтернативних заходів відповідальності; принцип соціально-правового супроводу та застосування індивідуального підходу у процесі притягнення до відповідальності; принцип застосування покарання з урахуванням необхідності відшкодування завданої шкоди або вчинення інших дій на користь потерпілого; принцип процесуального та організаційного гарантування ювенального правосуддя.

3.3. Форми ювенальної відповідальності

Кожне проведене у рамках загальнотеоретичної юриспруденції дослідження, яке так чи інакше стосується юридичної відповідальності, торкається питання виокремлення її форм. Сталим у сучасній юридичній науці є твердження про існування двох підходів до питання про форми юридичної відповідальності – вузького та широкого.

Прихильниками першого підходу виступали радянські дослідники теорії юридичної відповідальності, які здебільшого вивчали останню суто через її негативний аспект, як таку, що реалізується в охоронних відносинах. С.С. Алексєєв стосовно аналізованої концепції зауважив, що юридична відповідальність є обов'язком переважно штрафного характеру [7, с. 279]. М.С. Малєїн виключав дослідження іншої, ніж негативна відповідальність, у правовому аспекті, вважаючи позитивну відповідальність такою, що позбавлена правових підстав, а, отже, більше кореспондує із філософськими та соціологічними дослідженнями [143, с. 132–133]. Схожої думки дотримується і багато сучасних дослідників. Зокрема, Г.В. Задорожня вважає, що поняття позитивної відповідальності містить у собі певну внутрішню змістовну суперечність, оскільки «відповідальність» передбачає настання саме негативних наслідків, які знаходять своє вираження у відповідній втраті морального, матеріального чи іншого характеру, а тому немає логічного зв'язку між лексичними одиницями «відповідальність» та «позитивна» [71, с. 108].

Протилежну точку зору відстоюють у своїх працях прихильники широкого підходу до юридичної відповідальності Р.Л. Хачатуров та Д.А. Ліпінський. Дослідники наголошують на похідному характері юридичної відповідальності стосовно соціальної відповідальності. Як результат – існує єдина статутна відповідальність (відповідальність як цілісне явище), як загальна вимога до всіх суб'єктів права щодо коректного виконання правових приписів. Позитивна та негативна відповідальність є формами статутної відповідальності, залежно від характеру правовідносин, у яких така відповідальність реалізується [271, с. 40–41]. Аналогічних висновків у своєму дослідженні доходить М.Б. Мироненко [156, с. 8].

У нашому дослідженні ми дотримуємося широкого підходу до розуміння ювенальної відповідальності та розглядаємо її у двох формах, залежно від характеру наслідків: позитивній та негативній.

Розглядаючи ювенальну відповідальність у кримінально-правовому аспекті, Ю. Є. Пудовочкін визначає її як вид негативної правової відповідальності для окремих груп неповнолітніх суб'єктів (таких, що на момент вчинення правопорушення не досягли 14 років чи тих, що не могли усвідомлювати характер свого діяння через відставання у розвитку, яке пов'язано із психічним захворюванням) [222]. Ширшого підходу до кримінальної відповідальності неповнолітніх дотримується В.М. Бурдін, розуміючи її як відповідальність, що може реалізовуватись у пом'якшеній формі порівняно із дорослими [31, с. 12].

Значно менше, ніж кримінальна відповідальність, досліджуються інші види відповідальності неповнолітніх [113, с. 316]. Переважна кількість досліджень адміністративної відповідальності неповнолітніх спрямована на загальний аналіз норм чинного законодавства [49; 90; 97]. Погоджуючись із специфікою суб'єкта у таких охоронних відносинах, автори рідко вносять пропозиції щодо вдосконалення досліджуваного інституту. Варта уваги пропозиція М.М. Стефанчук щодо виокремлення особливого виду провадження про адміністративні проступки неповнолітніх, із чітким закріпленням прав і гарантій неповнолітнього як учасника такого провадження [251, с. 47].

Значний внесок у теорію матеріальної відповідальності неповнолітніх, їх батьків чи осіб, що їх замінюють, зроблено М.В. Логвіноюю. Зокрема, дослідницею сформульовано тезу про необхідність врахування фактора належного/неналежного виконання батьками свого обов'язку щодо виховання, нагляду та утримання своїх дітей при вирішенні питання про відповідальність неповнолітніх [135, с. 64]. Зі свого боку, Ж.Л. Чорна пропонує до спеціальних умов відповідальності неповнолітніх включити також ступінь участі особи, відповідальної за її поведінку у здійсненні прав і обов'язків по вихованню останньої [278, с. 102].

Слід погодись із твердженням Н.М. Крестовської, що подальше дослідження інституту відповідальності неповнолітніх та формування

концепції ювенальної відповідальності має відбуватись у напрямку оптимізації та уніфікації діючих норм в рамках ювенального права [113, с. 317]. За умови реформування інституту негативної відповідальності неповнолітніх відповідно до принципів та стандартів ювенальної юстиції можливим стане моделювання процесу реалізації відповідальності неповнолітніх незалежно від галузевої приналежності її норм. Тоді класифікація інституту негативної відповідальності неповнолітніх може здійснюватися за організаційним критерієм (фактичним вираженням характеру відповідальності) на відповідальність, пов'язану із позбавленням волі, та альтернативну позбавленню волі відповідальність.

Національна практика притягнення неповнолітніх до відповідальності демонструє пріоритет застосування каральних санкцій. При цьому суди іноді обирають санкції, що не підлягають застосуванню до неповнолітніх взагалі. Так, узагальнюючи судову практику у справах про злочини неповнолітніх та втягнення їх у злочинну діяльність Верховний Суд України акцентує увагу на тому, що судами різних областей, всупереч чинному законодавству, неодноразово виносились вироки неповнолітнім із застосуванням до них заходів покарання у виді обмеження волі та конфіскації майна, що прямо суперечить положенням ст. 98 КК України [253].

Зведення дослідження лише до негативних аспектів відповідальності позбавить можливості проаналізувати заохочувальні заходи впливу, наявні у структурі інституту юридичної відповідальності. Ми підтримуємо твердження В.Г. Смирнова, що «проблема правової відповідальності не зводиться до проблеми відповідальності за заподіяну шкоду, за порушення охоронюваних законом інтересів: правова відповідальність лише найбільш рельєфно проявляється в порушенні, але вона реально існує і при вчиненні дозволених діянь, а тим більше тих, що прямо впливають із закону» [251, с. 78].

Базовою проблемою у питанні визнання позитивної відповідальності залишається термінологічне розмаїття підходів до її диференціації. Як

доречно зазначив Д.А. Ліпінський, позитивну відповідальність у різних дослідженнях називають активною, перспективною, позитивно-помірною, позитивно-активною, заохочувальною, ототожнюють з почуттям обов'язку або юридичним обов'язком, що створює невиправдану термінологічну перенасиченість та ускладнює її дослідження [131, с. 9]. І.А. Безклубий пропонує подолання цієї термінологічної невирішеності шляхом відмови від прикметників «перспективна» та «ретроспективна» як таких, що концентрують увагу виключно на темпоральних характеристиках явища та застосування до інституту відповідальності лише таких ознак як «правова», «позитивна» та «негативна» [20, с. 20].

Досліджуючи нетрадиційні види юридичної відповідальності, О.А. Сунцова прирівнює позитивну відповідальність до перспективної (відповідальності за майбутні дії) [255, с. 111–112], фактично ототожнюючи це поняття із правомірною поведінкою суб'єкта у регулятивних правовідносинах. Аналогічної неточності припускаються автори, які через неспроможність сформулювати конструкцію такої відповідальності прирівнюють її до правосвідомості чи правомірної поведінки (а іноді і морального обов'язку), при цьому не виокремлюючи критерій розмежування цих понять. Структура юридичної відповідальності загалом постає як безперервний процес, що починається позитивною відповідальністю як виконанням юридичних обов'язків та може переходити у форму негативної відповідальності у разі порушення правових приписів [91, с. 508]. Б.Т. Базилев, обстоюючи таку позицію, пропонує розглядати відносини позитивної відповідальності як загальні правові відносини (такі, що впливають з неперсоніфікованих конституційних норм), які полягають у встановленні державою абстрактного обов'язку всіх членів суспільства дотримуватись певних правових норм та права держави вимагати їх виконання. Порушення суб'єктом такого обов'язку є підставою виникнення індивідуалізованих відносин відповідальності (ретроспективна

відповідальність) [13, с. 43, 45]. Незрозумілим у концепції автора залишається питання механізму позитивної відповідальності.

Дещо інше розмежування між позитивною і перспективною відповідальністю проводить Є.О. Цишковський. Позитивна відповідальність виступає у автора формою контролю, в рамках якої суб'єкт отримує винагороду за правомірне діяння, а перспективна відповідальність ототожнюється з особистісною установкою суб'єкта діяти правомірно в майбутньому. Така установка формується в результаті застосування до особи заходів позитивної відповідальності. Відзначаючи оригінальність запропонованої автором концепції, слід зауважити його непослідовність при фактичному ототожненні понять «майбутня правомірна поведінка» і «відповідальність», через що діяння прирівнюється до результату [276].

Досліджуючи позитивну відповідальність, ми виходимо з того, що вона не є абстрактним поняттям, не звернена до моральних обов'язків суб'єкта, а є реальним правовим явищем, що має підлягати дослідженню у рамках теорії юридичної відповідальності. Тому слід критично оцінити твердження О.Л. Стрельник [252, с. 8], що позитивна юридична відповідальність є відображенням моральної якості соціальної відповідальності та не може розумітись як юридична. Неточність теоретичного та нормативного трактування позитивної юридичної відповідальності багато у чому зумовлена відсутністю єдиної загальнотеоретичної конструкції інституту юридичної відповідальності. На необхідності побудови таких конструкцій як способу узгодити теорію юридичної відповідальності та практику її реалізації з усією системою юридичного знання наголошує А.Д. Машков [148, с. 84]. Повністю підтримуючи позицію автора, пропонуємо використовувати трьохелементну модель механізму відповідальності: дія (протиправна чи схвалювана правом) – нормативна підстава притягнення до відповідальності – застосування компетентним органом відповідних заходів відповідальності (санкцій). Останній елемент неминуче вказує на виключно ретроспективний аспект як позитивної, так і негативної відповідальності, адже весь зміст застосування

механізму відповідальності зводиться до її кінцевого результату – санкції. Таке розуміння відповідальності дозволить відмовитися від абстрактної ознаки перспективного та постійного характеру відповідальності, як такої, що позбавлена невід’ємного її елемента – вчиненого діяння, а, отже, і можливості застосування санкції [53, с. 11].

Термін «санкція» (лат. *sanctio* – непорушна постанова) у юридичній науці упродовж тривалого часу використовувався у суто негативному сенсі для характеристики правових заходів впливу, що тією чи іншою мірою обмежують права і свободи суб’єкта [143, с. 184–185]. О.Е. Лейст, поділяючи санкції на штрафні та правовідновлюючі, критично оцінював пропозиції щодо включення позитивних санкцій до загальної класифікації санкцій. Учений вважав, що покарання і заохочення суттєво відрізняються за способом впливу на поведінку людей та роллю у здійсненні правового регулювання суспільних відносин [129, с. 52–54]. Запропонована О.Е. Лейстом класифікація санкцій проведена за способом слугування охороні правопорядку. Однак фактичним критерієм класифікації був характер правових наслідків.

На противагу таким твердженням О.В. Малько вказує на те, що етимологічне значення терміна «санкція» дає змогу використовувати його для характеристики не лише негативних, а й позитивних наслідків [145, с. 72]. Дослідник наводить такі аргументи існування заохочувальних санкцій:

- 1) позитивні санкції притаманні всім соціальним нормам;
- 2) санкції заохочення визнає не тільки вітчизняна, а й зарубіжна наука;
- 3) структура юридичних норм, що містять санкції заохочення, нагадує структуру більшості кримінально-правових норм, що містять санкції покарання;
- 4) певним доказом існування заохочувальних санкцій є те, що вони в багатьох нормативних правових актах розташовані поруч із заходами покарання [145, с. 75].

На необхідності виокремлення позитивних (заохочувальних) санкцій у нормативному масиві наголошує і О.В. Краснов, доречно звертаючи увагу на відповідність позитивної санкції заохочувальній диспозиції правової норми. Автор розуміє санкцію як елемент, покликаний забезпечити виконання тих варіантів поведінки, що закладені у диспозиції норми, тому, на його думку, зведення санкції лише до міри покарання значно звужує її значення у правовідносинах [111, с. 155].

На вторинному характері заохочувальних санкцій кримінального права щодо правообмежуючих санкцій наполягає Н.А. Орловська, визначивши їх мету як стимулювання позитивної посткримінальної поведінки індивіда шляхом повного або часткового усунення правових обтяжень. Ідею позитивної ретроспективної кримінальної відповідальності дослідниця окреслює темпоральними рамками виключно після вчинення правопорушення, а її підставою є вчинення правопорушником схвалюваних правом дій [183, с. 241–242]. Вважаємо, що із таким твердженням слід погодитись, адже, враховуючи предмет правового регулювання кримінального права, позитивні санкції у цій галузі можуть мати виключно допоміжний характер.

Безумовно, санкціям негативної і позитивної відповідальності властиві відмінності, які передовсім зумовлені ступенем імперативності порядку їх застосування. Так, ст. 30 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України [93] визначено обов’язок працівника виконувати доручену йому роботу особисто, без права передоручати її виконання іншій особі. Санкції негативної відповідальності за порушення цієї норми передбачено ст. 40–41 КЗпП України. Вони мають обов’язковий для працівника характер правових наслідків. Заохочувальна санкція, що кореспондує з цією ж нормою, закріплена у ст. 143 КЗпП України, яка встановлює диспозитивну можливість роботодавця застосувати будь-які заохочення, що містяться в затверджених трудовими колективами правилах внутрішнього трудового розпорядку і презюмує право працівника відмовитися від прийняття певного виду

заохочення. Диспозитивний метод правового регулювання є специфічною рисою позитивної юридичної відповідальності, проте ним не обмежується. Імперативний характер мають, зокрема, процедурні норми, якими на суб'єкта владних повноважень покладено обов'язок вжити заходів заохочення щодо суб'єкта, у разі вчинення ним юридично схвалюваної поведінки [53, с. 12].

Актуальність ідеї позитивної ювенальної відповідальності в Україні простежується при дослідженні Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку системи виявлення та підтримки обдарованих і талановитих дітей та молоді» від 30.09.2010 р. № 927/2010 [204] та проекту Закону України «Про основні засади державної підтримки обдарованих дітей та молоді на Україні» [220]. Слід погодитися з твердженням Н.М. Крестовської про те, що ювенальна відповідальність з теоретичної точки зору має розглядатися як комплексний правовий інститут, норми якого дотичні не тільки галузі кримінального права, а й таким, як сімейне та освітнє [112, с. 34].

Переважаюча кількість спеціальних норм позитивної ювенальної відповідальності належать саме до галузі освітнього права, регулюючи заохочення обдарованих дітей.

Вищевказаний проект Закону обдарованою визначав дитину віком до 16 років, яка є переможцем міської, регіональної, всеукраїнської або міжнародної олімпіад, конкурсів або змагань і має офіційне письмове підтвердження такої перемоги. Обдарованою визнавалася також: 1) дитина, що нагороджена золотою медаллю за відмінне навчання у середньому загальноосвітньому закладі; 2) дитина, що брала участь не менш ніж у трьох всеукраїнських або міжнародних олімпіадах, конкурсах чи змаганнях і має офіційне підтвердження такої участі [220].

Для таких категорій дітей передбачались такі заходи позитивної відповідальності:

- переважне право на безкоштовне навчання в спеціалізованих навчальних закладах для розвитку здібностей і обдарувань дітей та молоді,

дитячих закладах культури, спортивних школах і секціях, позашкільних навчально-виховних закладах;

- першочергове зарахування до обраних коледжів, ліцеїв, вищих навчальних закладів;

- переважне право на участь у науково-дослідній, дослідно-конструкторській та інших видах наукової діяльності, конференціях, олімпіадах, виставках, конкурсах;

- переважне право на забезпечення стипендіями, гуртожитками, інтернатами;

- одержання разової або щомісячної допомоги для обдарованої дитини (молоді);

- переважне право на встановлення домашніх телефонів;

- першочергове одержання цільового пільгового державного кредиту для здобуття вищої освіти;

- першочергове одержання позики на індивідуальне (кооперативне) житлове будівництво з погашенням її протягом 20 років, починаючи з десятого року після закінчення будівництва;

- першочергове поліпшення житлових умов при наданні житла у будинках державного, у тому числі відомчого, і громадського житлового фонду з наданням при цьому додаткової кімнати для обдарованої дитини (молоді);

- першочергове безплатне особисте обслуговування в амбулаторно-поліклінічних закладах усіх типів та видів тощо [220].

Закон України «Про оздоровлення та відпочинок дітей» [195] також містить положення, які можна вважати нормами позитивної ювенальної відповідальності. Так, ст. 24 указаного Закону встановлює, що фінансування оздоровлення та відпочинку талановитих та обдарованих дітей, а саме переможців міжнародних, всеукраїнських, обласних, міських, районних олімпіад, конкурсів, фестивалів, змагань, спартакіад, відмінників навчання, лідерів дитячих громадських організацій; дитячих творчих колективів та

спортивних команд здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ та організацій, професійних спілок і фондів, добровільних внесків юридичних та фізичних осіб.

Необхідність запровадження норм позитивної відповідальності зумовлена не лише підвищенням рівня ювенальних механізмів, а й створенням адекватної системи протидії ювенальній делінквентності серед дітей з особливими психоемоційними потребами.

Психологічна наука супранормних (обдарованих понад міру) дітей зараховує до груп дітей із соціальними відхиленнями, що не піддаються «класичним» методам виховання. Педагоги відмічають, що за умови підвищеної обдарованості та здатності дитини до творчої переробки сприйманих матеріалів її поведінка може виходити за межі загальноприйнятої норми для дитини певного віку. При цьому поведінка, що відхиляється, може упродовж певного часу не мати ознак девіації. Згідно з висновком Всесвітньої організації охорони здоров'я обдаровані діти входять до «групи ризику» поряд з розумово відсталими дітьми, малолітніми правопорушниками, дітьми алкоголіків. Вони потребують особливого виховання, спеціальних, індивідуальних навчальних програмах, спеціально підготовлених вчителів у спеціальних школах [33, с. 122–123].

Часто дитина, випереджаючи однолітків за рівнем розвитку мислення, відстає від них в психосоціальному розвитку. З метою подолання цих проблем створюються програми інтегрованих курсів, спрямовані на розвиток емоційної сфери, корекцію міжособистісних стосунків у колективі, самоактуалізацію. У межах цих курсів можливе проведення діагностики рівня сформованості особистісних якостей і створення умов для цілеспрямованої корекції індивідуальних особливостей [165].

У такому разі норми позитивної відповідальності для обдарованих дітей будуть мати вид не лише пільг та премій, а створення належних умов для усебічного розвитку особистості таких дітей, їх соціального та психологічного супроводу. У Німеччині при університеті м. Ніймеген з цією

метою створено курс підвищення кваліфікації для вихователів дошкільних закладів, працівників соціальних служб, психологів, педіатрів, учителів шкіл та гімназій, а також викладачів вищої школи німецькомовних країн з подальшим присвоєнням звання «Спеціаліст у галузі роботи з обдарованою особистістю». Участь у курсі підтверджується отриманням ЕСНА-Диплома [188].

Отже, визнання широкого підходу до юридичної відповідальності потребує дослідження інституту юридичної відповідальності неповнолітніх у двох аспектах. Задля дотримання логічної структури механізму юридичної відповідальності обидві її форми мають розумітися виключно у ретроспективному аспекті. Тоді негативна ювенальна відповідальність буде мати характер правових обмежень, що застосовуються до неповнолітніх, а позитивна ювенальна відповідальність – виступати як схвалення з боку держави активної поведінки неповнолітніх із дотримання правових приписів.

3.4. Організаційно-правове забезпечення ювенальної відповідальності в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення

Логічним завершенням створення концепту ювенальної відповідальності є дослідження його організаційно-правової структури.

Дані судової статистики демонструють низьку ефективність діяльності органів, на які покладено обов'язок протидіяти правопорушенням неповнолітніх в Україні [178], адже політика держави стосовно неповнолітніх в Україні характеризується значним розривом між політико-правовими деклараціями і реальними політико-економічними можливостями по їх реалізації [110, с. 123–124]. Така тенденція багато у чому зумовлюється і відсутністю нормативної та організаційної єдності у діяльності інститутів, що взаємодіють із неповнолітнім делінквентом на різних стадіях процесу реалізації відповідальності.

Відповідно до існуючих моделей ювенальної юстиції, реалізація ювенальної відповідальності за організаційною ознакою може відбуватися у рамках юрисдикційного та неюрисдикційного (адміністративного) механізму. У рамках неюрисдикційного механізму застосування відповідальності можливе у досудовому (медіативному), позасудовому (у разі прийнятті судом рішення про передачу справи неповнолітнього іншим суб'єктам застосування ювенальної відповідальності) або комбінованому (поєднання судового, адміністративного та громадського втручання у процес реалізації відповідальності) розгляді справи. Останній, на нашу думку, є найбільш оптимальним, адже за умови вчинення неповнолітнім правопорушення із певним ступенем шкідливості, виключення суду із механізму застосування відповідальності буде протирічити положенням ст. 124 Конституції України [104].

Прихильниками плюралістичної моделі ювенальної юстиції виступають М.В. Оніщук та Н.М. Крестовська. На думку вчених, організаційно ювенальна юстиція в Україні має складатися з трьох блоків органів та установ. Зокрема, на державному рівні – з ювенальних судів, ювенальної поліції, ювенального прокурора, служби ювенальної пробації та виховних установ Державної пенітенціарної служби. На рівні муніципалітетів мають бути створені служби у справах дітей, запроваджені захисники прав дітей. Третій блок передбачає залучення ювенальних адвокатів, ювенальних медіаторів та громадських організацій до діяльності, спрямованої на захист інтересів неповнолітніх (громадський компонент) [113, с. 377–379; 178].

Більш детально майже аналогічний підхід до системи органів ювенальної юстиції втілено у проекті Закону Російської Федерації «Про основи системи ювенальної юстиції» [218]. Автори законопроекту (О.С. Автономов, Н.Л. Хананашвілі) запропонували побудувати таку триступеневу модель функціонування ювенальної юстиції (та відповідно реалізації ювенальної відповідальності):

1) державні органи, що входять до системи ювенальної юстиції (ювенальні суди; уповноважені з прав дитини; комісії у справах неповнолітніх; посадові особи та інші працівники прокуратури, органів слідства та дізнання, що спеціалізуються на роботі неповнолітніми; спеціалізовані органи та установи юстиції, внутрішніх справ, охорони здоров'я, освіти і культури, соціального захисту, соціального обслуговування, опіки та піклування, державної служби зайнятості, державні органи, що здійснюють молодіжну політику; виховні колонії і інші спеціалізовані пенітенціарні установи тривалої ізоляції неповнолітніх правопорушників);

2) муніципальні органи ювенальної юстиції (органи опіки та піклування; прийомні сім'ї; муніципальні соціальні, дослідницькі, діагностичні, кризові і реабілітаційні центри, служби та установи);

3) недержавні некомерційні організації, що працюють з неповнолітніми (громадські об'єднання та інші неурядові некомерційні організації, що діють в інтересах неповнолітніх; недержавні соціальні, дослідницькі, діагностичні, кризові, реабілітаційні центри служби та установи, у тому числі установи для цілодобового перебування безпритульних та бездоглядних дітей (притулки); колегії адвокатів) [218].

Хоча підходи до самого терміна «ювенальна юстиція» та відповідно до системи її органів не є однозначними, усі дослідники цієї проблеми визначають спеціалізований суд у справах неповнолітніх базовим елементом ювенальної юстиції. Питання створення системи ювенальних судів в Україні широко обговорювалось на початку 2000-х рр. Такі обговорення, однак, не завершилися створенням практичної схеми запровадження системи спеціалізованого ювенального правосуддя в існуючу судову систему.

Незважаючи на те, що принцип спеціалізації правосуддя стосовно дитини не раз проголошувався на рівні міжнародних та національних актів, жоден із цих документів не визначив беззастережну необхідність формування відокремленої системи ювенальних судових інституцій.

Зокрема, програмний пункт Концепції судово-правової реформи України [205] про створення судів з розгляду сімейних справ і щодо неповнолітніх не знайшов подальшого відображення у жодному законодавчому акті, який було прийнято на її виконання.

Оминаючи питання міфів щодо природи ювенальних судів як «судів дітей над батьками», вважаємо, що частково ця проблема впливає із неоднозначності підходів до спеціалізації правосуддя загалом.

Теоретичною передумовою для закріплення в законодавстві принципу спеціалізації судів є диференціація суспільних відносин, яка потребує специфічних форм їх судового захисту при розгляді спорів певних категорій [242, с. 10]. Е.Є. Сілантьєва зазначає, що спеціалізація судів (зокрема ювенальних) дасть можливість зменшити навантаження на суддів у загальних судах і підвищити оперативність і компетентність розгляду справ. Автор також визначає передумови створення спеціалізованих судів:

- наявність специфіки предмета правового регулювання певного кола правовідносин;
- особливості правового статусу суб'єктів судочинства;
- наявність процесуальних особливостей розгляду справ;
- можливість залучення спеціально підготовлених кадрів у певній сфері [242, с. 14–15].

Протилежної точки зору дотримуються науковці, які ще на початкових етапах судової реформи звертали увагу на недоцільність виокремлення судів у справах неповнолітніх в окрему ланку, адже це може призвести до перевантаження судової системи спеціалізованими судами, пропонуючи при цьому введення до складу судів загальної юрисдикції окремої колегії, що спеціалізувалась би на розгляді справ щодо неповнолітніх [27, с. 40].

Компромісну модель ювенального правосуддя розробили представники судової системи, запропонували призначити у місцевих судах помічниками ювенальних суддів соціальних працівників (з юридичною, психологічною, педагогічною освітою), які б готували вичерпні дані про особу

неповнолітнього, стан сім'ї, в якій він виховується, виконання (невиконання) батьками своїх обов'язків, а також з'ясовували б умови та причини, що сприяли вчиненню злочинів (правопорушень) [147, с. 12]. Консультативна Рада європейських суддів дійшла схожого висновку у процесі дослідження ефективності діяльності суддів. У своєму висновку КРЕС вказує на те, що реальне скорочення недоречних завдань, які виконує суддя, може відбуватися лише за умови надання суддям помічників з достатньою кваліфікацією у юридичній галузі («клерків» або «референтів»), яким суддя може делегувати за умови суддівського нагляду і відповідальності виконання конкретних завдань, наприклад, вивчення законодавства і судової практики, розроблення проектів нескладних або стандартних документів та спілкування з адвокатами та/або громадськістю [37].

Спільним наказом Верховного Суду України, Міністерства юстиції України та Міністерства освіти України № 478/63/7/5 від 15 листопада 1995 р. було передбачено створення при судах інституту судових вихователів, що підпорядковуються безпосередньо територіальному органу юстиції [203]. Основними завданнями судових вихователів було визначено:

- участь у виконанні судових рішень, що прийняті по судових справах, зазначених у ст. 6 Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»;
- усунення причин і умов, які сприяли вчиненню протиправних дій, профілактика правопорушень; виховання належної правової культури;
- виховання неповнолітніх, які скоїли правопорушення, шляхом формування свідомого ставлення неповнолітніх до Закону;
- надання батькам (усиновителям), або опікунам (піклувальникам) допомоги у вихованні їхніх неповнолітніх дітей.

Аналіз судової практики, на жаль, демонструє практичну недієвість цієї норми ще з моменту її запровадження.

Національна модель ювенальної юстиції надалі обрала вузький шлях спеціалізації – спеціалізацію окремих суддів. Статтею 18 Закону України

«Про судоустрій та статус суддів» визначено спеціалізацію із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх у місцевих загальних судах та апеляційних судах. Така спеціалізація, однак, не є абсолютною. Адже спеціалізованим суддею може бути обрано суддю зі стажем роботи не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді. Із спеціалізованого судді не знімаються обов'язки щодо розгляду інших категорій справ. Відхід від принципу спеціалізації закріплений також у ч. 2 ст. 10 КПК України [117], де передбачено можливість створення змішаного колегіального складу суду для розгляду справи про злочин неповнолітнього.

Існуюча сьогодні спеціалізація ювенального правосуддя, фактично, стала додатковим навантаженням на суди загальної юрисдикції, через що приписи КПК та Закону України «Про судоустрій та статус суддів» виконуються епізодично, а їх дотримання не підлягає перевірці. Узагальнивши практику розгляду кримінальних справ про злочини, вчинені неповнолітніми, місцевих судів м. Києва, Л.Б. Боголюбська констатувала порушення принципу спеціалізації судочинства щодо неповнолітніх майже в усіх районних судах. Так, попри визначення наказами голів судів суддів спеціально уповноважених на розгляд справ про злочини, вчинені неповнолітніми, справи цієї категорії розглядаються і іншими суддями. За таких умов спеціалізацію суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, можна розглядати лише як додаткові функціональні повноваження [24, с. 144–145].

Суттєвою перепорою у дотриманні міжнародних стандартів ювенального правосуддя стає й надмірне навантаження суддів загальної юрисдикції, що призводить до неможливості судді повно та детально дослідити конкретну справу неповнолітнього та у багатьох випадках їх

номінальна спеціалізація (відсутність спеціальних знань у галузі дитячої педагогіки, психології тощо) [106].

Погоджуючись із дослідниками ювенального права та прав дитини щодо необхідності формування відокремленої системи ювенального правосуддя [35; 48; 83; 113; 224], вважаємо, що створення спеціалізованих ювенальних суддів дасть можливість підвищити рівень судочинства у справах неповнолітніх шляхом:

- призначення спеціалізованих суддів із досвідом розгляду відповідних категорій справ, навичками медіативної роботи із неповнолітніми;
- запровадження спрощеної, менш формальної процедури розгляду справи;
- законодавчого закріплення строків розгляду справи;
- запровадження дружньої до дитини зовнішньої організації суду.

Ще одним проблемним питання є відсутність узгодженості серед науковців та законодавця щодо предметної підсудності ювенальних судів.

Проектом Концепції створення та розвитку системи ювенальної юстиції в Україні до компетенції ювенальних судів зараховано такі категорії справ:

- злочини, вчинені неповнолітніми (у тому числі й за наявності дорослих співучасників);
- адміністративні правопорушення неповнолітніх;
- жорстоке поводження з дітьми та невиконання обов'язків стосовно дитини;
- усі правопорушення, від яких постраждалою стороною є дитина;
- цивільні справи, де стороною є дитина [221].

Робочою групою Концепції було зроблено спробу охопити більшість відносин, що прямо чи опосередковано включає судове провадження за участі неповнолітнього. Однак вважаємо, що ця спеціалізація потребує уточнення. Так, неврегульованим залишається питання підсудності кримінальних справ, у яких потерпілим, окрім неповнолітнього, є дорослий;

аналогічна проблема виникає і з справами цивільної юрисдикції. На нашу думку, розгляд таких справ має відбуватися або у судах загальної юрисдикції (задля дотримання принципів ювенального правосуддя), або справу має бути роз'єднано на загальне та спеціальне (ювенальне) провадження у різних судах. В. Козій цю проблему у кримінальному судочинстві пропонує розв'язати покладенням на орган досудового слідства обов'язку щодо виокремлення кримінальної справи неповнолітнього, що вчинив злочин разом із дорослим, в окреме провадження, не пізніше ніж після пред'явлення обвинувачення [96, с. 87].

Е.Б. Мельникова вказує на можливість вибору однієї із двох моделей предметної підсудності ювенальних судів. У першому варіанті йдеться про таке: розгляд тільки справ самих неповнолітніх; розгляд справ і дорослих співучасників; передача справ у загальні суди. Друга модель передбачає розгляд судами для неповнолітніх діянь, які вважаються правопорушеннями, тільки у випадках вчинення їх неповнолітніми (так звані статусні правопорушення) [151, с.19].

Ідею комплексної підсудності ювенального суду поділяє багато вчених на пострадянському просторі. Її обґрунтовують О.С. Автономов та Н.Л. Хананашвілі, О.М. Здрок, Б.А. Жетпісбаєв, І.І. Мартинович, С.В. Тетюєв та ін. Д.З. Зіядова зазначає, що ювенальні суди могли б узяти на себе як розгляд цивільних справ, пов'язаних з вихованням і утриманням дітей (про розірвання шлюбу, позбавлення батьківських прав, встановлення батьківства тощо), так і судовий розгляд справ про злочини і адміністративні правопорушення неповнолітніх, а також справ про злочини дорослих осіб, в результаті яких порушується нормальний розвиток і виховання дітей і підлітків (втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність та антигромадські дії) [73, с. 15].

Утім, варто вказати і на серйозні аргументи противників такої спеціалізації судів. О.В. Марковічева вказує на певну небезпеку широкої комплексної підсудності, оскільки ювенальний суддя повинен знати

практично всі галузі права, що сьогодні є досить непростою справою [146, с. 37].

В.О. Левченко при визначенні спеціалізації ювенальних судів поєднала територіальну та предметну підсудність, запропонувавши двоступеневу систему ювенальних судів:

1) районні суди, які можуть розглядати справи про адміністративні правопорушення, цивільні і кримінальні справи;

2) спеціальні ювенальні обласні суди – розглядають кримінальні справи неповнолітніх, в яких йдеться про тяжкі та особливо тяжкі злочини, надіслані прокурором, і справи, що надійшли з районних судів, із висновком суду щодо необхідності призначення покарання у виді позбавлення волі з відбуванням у виховній колонії. При цьому автор визнає за можливе створення ювенальних палат і у судах загальної юрисдикції [127, с. 13]. З цією пропозицією можна погодитися тільки частково, зважаючи на те, що, за статистикою, неповнолітні в основному вчиняють тяжкі злочини (наприклад, крадіжки в співучасті). Тоді основний масив справ буде спрямовуватись до обласних судів і постане питання про доцільність існування районних ювенальних судів.

Широкий підхід до компетенції ювенальних судів Н.М. Крестовська обґрунтовує відносною нескладністю справ за участю неповнолітніх. Автор включає до компетенції цих судів такі категорії справ:

- справи про суспільно небезпечні діяння, де учасником є дитина;
- справи про адміністративні правопорушення неповнолітніх;
- цивільні та кримінальні справи, де постраждалою стороною є дитина (невиконання обов'язків щодо дитини, наприклад, несплата аліментів, жорстоке поводження з дитиною, злочин проти дитини, встановлення батьківства тощо);
- справи про вирішення долі дитини (усиновлення, визначення місця проживання дитини тощо);

- справи про окремі ювенальні правопорушення (бродяжництво, немедичне вживання наркотиків, злісне ухилення від отримання повної середньої освіти тощо);

- трудові спори, де однією із сторін є дитина [113, с. 375–376].

Така предметна підсудність була покладена в основу діяльності модельного ювенального суду, створеного 2004 року на базі Дерагичівського районного суду. До компетенції спеціалізованих суддів у справах неповнолітніх було віднесено як кримінальні справи щодо неповнолітніх, так і цивільні (справи щодо встановлення опіки та піклування, позбавлення батьківських прав тощо), а також справи про адміністративні правопорушення неповнолітніх [176].

Підтримуючи позицію щодо широкої предметної спеціалізації ювенальних судів, наголосимо на необхідності створення відповідних судових палат для відмежування розгляду справ, у яких неповнолітній є правопорушником, від цивільних справ, у яких стороною є дитина, та справ, що спрямовані на захист прав неповнолітнього.

Звісно, правосуддя щодо неповнолітніх не може обмежуватися лише створенням відповідної системи органів юстиції, адже така система не здатна повною мірою гарантувати некаральний та превентивний підхід до відповідальності неповнолітніх. Реальне забезпечення прав дитини у процесі притягнення її до ювенальної відповідальності можливе лише шляхом побудови системи органів ювенальної юстиції із включенням як судових, так і позасудових (адміністративних та громадських) інституцій. Н.М. Крестовська вказує, що поєднання адміністративних, судових та контрольно-наглядових органів та установ в системі ювенальної юстиції дає суттєвий ефект, оскільки дозволяє уникнути прогалин у забезпеченні прав та свобод дітей, реалізації їхніх обов'язків та відповідальності [113, с. 350].

Зважаючи на те, що сьогодні в Україні відсутня єдина система органів забезпечення реалізації ювенальної відповідальності, питання щодо їх систематизації має проектний характер. Пропонуємо систему позасудових

органів ювенальної відповідальності класифікувати за функціональним критерієм на такі групи.

I. Органи досудового слідства

1) Уповноважені підрозділи органів Національної поліції.

Питання реформування кримінальної міліції у справах дітей постало у контексті прийняття Закону України «Про національну поліцію» [207]. Реформою органів внутрішніх справ передбачено заміну кримінальної міліції у справах дітей на уповноважені підрозділи органів Національної поліції, однак нині їх формування ще не завершено. Тому справами, які раніше перебували у віданні спеціального міліціонера – представника кримінальної міліції у справах дітей, сьогодні займаються ті ж слідчі, які займаються і дорослими [122].

Основні завдання роботи підрозділів поліції щодо правопорушень, які вчиняються неповнолітніми, можна умовно поділити на два напрямки: оперативно-розшукова та профілактична діяльність.

До першого напрямку належать: організація оперативно-розшукових заходів з виявлення, припинення та розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми, виявлення дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, наркоманію, пияцтво, проституцію та жебрацтво, розшук неповнолітніх, які залишили сім'ю, навчально-виховні заклади або спеціальні установи для неповнолітніх.

До профілактичного напрямку роботи можна віднести проведення спільних заходів та забезпечення постійної взаємодії в роботі по запобіганню правопорушень серед неповнолітніх з органами місцевої влади, прокуратурою, судом, Управлінням юстиції, Головним управлінням освіти і науки, іншими відомствами та засобами масової інформації, ведення профілактичних обліків неповнолітніх з неблагополучних сімей, осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ях, проведення бесід, лекцій у підлітковому середовищі, виявлення причин та умов, які сприяють вчиненню

злочинів неповнолітніми та підготовка інформаційних повідомлень, подань, пропозицій та рекомендацій з їх усунення.

Новим у системі інститутів соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень є інститут поліцейського піклування. Поліцейське піклування являє собою соціально орієнтований превентивний захід, що застосовується, зокрема, до осіб віком до 16 років, які залишилися без догляду. Застосування поліцейського піклування тягне за собою передання неповнолітніх осіб батькам або усиновителям, опікунам, піклувальникам, органам опіки та піклування. Такий інститут, на думку дослідників, буде мати профілактичну спрямованість, орієнтуючись на захист громадської безпеки [296, с. 38].

2) Органи прокуратури

Відповідно до наказу Генерального прокурора України № 6/1гн від 15 квітня 2004 р. нагляд за додержанням законів, спрямованих на захист прав і свобод неповнолітніх, визначений як один з пріоритетів у діяльності прокуратури України [209]. У системі органів прокуратури певний час діяли підрозділи по захисту прав і свобод неповнолітніх.

Законом України «Про прокуратуру» [214] до повноважень прокурора належить підтримання державного обвинувачення в суді, представництво інтересів держави і громадянина у суді у випадках, передбачених чинним законодавством, нагляд за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, при виконанні судових рішень у кримінальних справах тощо. Такі повноваження прокурор реалізує на загальних засадах як щодо неповнолітнього, так і щодо інших суб'єктів охоронних правовідносин. Діяльність прокурора, спрямована на захист законних прав та інтересів неповнолітніх, регламентується лише ч. 2 ст. 23 Закону, що передбачає можливість прокурора здійснювати представництво в суді інтересів громадянина у випадках, якщо така особа не спроможна самотійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні

повноваження через недосягнення повноліття, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист [214]. У такому випадку прокурором додатково обґрунтовуються обставини звернення, що дають можливість стверджувати про невиконання чи неналежне виконання переліченим колом осіб обов'язку щодо захисту інтересів неповнолітнього. Отже, функцію щодо захисту специфічних інтересів неповнолітнього прокурор виконує лише у цивільному процесі.

Запровадження посади ювенального прокурора буде сприяти полегшенню кримінального провадження щодо неповнолітнього та, водночас, деталізує повноваження прокурора щодо представництва інтересів громадянина у суді. Спеціалізація прокурорських кадрів дасть можливість більш компетентного втручання у діяльність органів дізнання та контролю за повнотою виконання ними своїх обов'язків. На ювенального прокурора має бути покладений обов'язок щодо участі у процесі вивчення особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, умов його життя і виховання та встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину. Однак, на противагу іншим органам, що залучені до цього процесу, повноваження прокурора також охоплюють контроль за діяльністю осіб органів опіки та піклування, Національної поліції щодо належного дотримання прав неповнолітнього у процесі притягнення його до відповідальності. У разі їх бездіяльності прокурор має клопотати перед судом про притягнення таких осіб до відповідальності [184, с. 43].

II. Органи та установи, на які покладено обов'язок виконання покарань

1) За чинним законодавством школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти здійснюють виконання примусових заходів виховного характеру, які є заміною кримінальної відповідальності .

Чинне законодавство передбачає можливість ресоціалізуючого впливу на неповнолітніх правопорушників шляхом відправлення до школи соціальної реабілітації за рішенням суду осіб, які вчинили правопорушення, що мають ознаки суспільно небезпечного діяння, у віці від 11 до 14 років [210]. Такі заклади перебувають у віданні Міністерства освіти, тому їх віднесення до системи виконання покарань базується, здебільшого, на фактичному дослідженні порядку їх діяльності.

Інспектування системи закладів соціальної реабілітації Уповноваженим Верховної Ради з прав людини та представниками Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) виявило, що організація утримання вихованців не багато у чому відрізняється від пенітенціарних установ: на вікнах встановлені ґрати, вихованці повністю ізольовані від оточуючого світу, за відхилення від правил поведінки закладу застосовуються покарання, що не мають ресоціалізуючого впливу (заборона телефонних дзвінків та побачень із родичами, використання фізичної праці, колективні покарання тощо).

Дискусійним також є питання щодо складу самих вихованців. Згідно з даними доповіді «Права дитини в закладах соціальної реабілітації», виданої у рамках вищезазначеної перевірки [191], вихованцями Фонтанської школи соціальної реабілітації (що нині вже ліквідована) були 48 дітей, з них: 23 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, 2 – за постановою суду за вчинені злочини, інші – за заявою батьків. За таких обставин однакових заходів виховання та впливу зазнають як діти із яскраво вираженою делінквентною поведінкою (ті, що поміщені у такі заклади за вироком суду), так і діти, у яких прояви девіантної поведінки можуть бути відсутні (діти-сироти). Таке становище порушує питання щодо місця закладів соціальної реабілітації неповнолітніх у системі протидії злочинності неповнолітніх загалом, адже поміщення в один заклад дітей із проявами делінквентної або девіантної поведінки та без проявів такої взагалі виводить ці заклади як із системи виконання покарань, так і з системи соціальної

реабілітації, через неможливість впливу на такі групи неповнолітніх одними і тими самими методами.

Упродовж останніх років у контексті забезпечення та виконання положень Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні [101] висловлюються думки щодо повної ліквідації існуючої системи закладів соціальної реабілітації та створення якісно нових структур або реформування існуючої системи закладів із використанням зарубіжного досвіду.

Неодноразово наголошувала на необхідності реформування системи шкіл соціальної реабілітації (зокрема, шляхом впровадження процедури медіацій, створенні будинків родинного типу) Голова Представництва ЮНІСЕФ в Україні Юкіе Мокуо: «Якщо ви хочете, щоб дитина змінила свою поведінку на соціально адаптовану, то не можна її ізолювати! Треба надати їй відповідні реабілітаційні послуги, щоб в майбутньому вона стала повноцінним громадянином України. А тому ми не підтримуємо поміщення та утримання дитини в закриті установи. І відповідно до Конвенції про права дитини, її утримання в таких установах має застосовуватись лише у крайньому разі» [164]. Підтримуючи такі твердження, вважаємо, що досягнення мети соціальної реабілітації неповнолітнього правопорушника можливе лише шляхом відмови від його ізоляції. Запровадження реабілітаційних програм, що будуть передбачати проживання неповнолітнього вдома дасть можливість максимально залучити сім'ю та інститути громадянського суспільства у такий процес. А, отже, на нашу думку, процес побудови системи органів ювенальної відповідальності потребує відмови від існуючої сьогодні системи закладів соціальної реабілітації.

2) Спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України (виховні колонії).

Виховні колонії як вид установи виконання покарань призначені для відбування покарання неповнолітніми, засудженими до позбавлення волі. У

них забезпечується ізоляція засуджених та застосування до них виховного впливу. На противагу виправним колоніям, виховні колонії не поділяються за рівнями безпеки, тобто в усіх цих установах встановлюються однакові умови відбування та виконання покарань. Чинне законодавство передбачило також низку особливих умов для відбування покарання неповнолітніми засудженими. Вони можуть витрачати на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші, зароблені в колонії, в сумі до ста відсотків мінімального розміру заробітної плати. Як заохочення може бути дозволено додатково витрачати на місяць гроші в сумі шістдесят відсотків мінімального розміру заробітної плати. Засуджені, які під час відбування покарання проявили сумлінну поведінку і ставлення до праці та навчання, після відбуття не менше однієї четвертої частини строку покарання мають право на поліпшення умов утримання. Це може виражатися у дозволі додатково витрачати на місяць гроші в сумі шістдесят відсотків мінімального розміру заробітної плати або додатково одержувати один раз на три місяці короткострокове побачення, яке за постановою начальника виховної колонії може проходити за межами виховної колонії, а також мати протягом року додатково три посилки (передачі) і чотири бандеролі [169].

Організація виховних колоній не позбавлена проблем, що торкнулись усієї пенітенціарної системи країни. Брак належного матеріально-технічного та кадрового забезпечення зумовив низку порушень у діяльності таких установ, зокрема:

- порушення вікових обмежень колонії (46% відсоткам вихованців уже виповнилось 18 років) [62, с. 6];
- виявлення фактів жорстокого поводження із вихованцями із «покриванням» таких порушень органами прокуратури [62, с. 7];
- невідповідність міжнародним стандартам медичного забезпечення вихованців [62, с. 8–10];
- застосування неадекватних ювенальній політиці покарань (примусові фізичні вправи, побиття) та заохочень (занесення подяки в особисту справу у

разі тривалої безоплатної участі у процесі благоустрою прилеглої території тощо) [62, с. 11–12] тощо.

3) Служби пробації для неповнолітніх

Прийняття Закону України «Про пробацію» [212] дало змогу говорити про започаткування державних механізмів відповідальності неповнолітніх, заснованих на успішній зарубіжній практиці ювенальної юстиції. Закон визначає пробацію як систему наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до Закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого. Законом визначаються особливості пробації неповнолітніх шляхом встановлення вікових меж для осіб, стосовно яких вона реалізується (від 14 до 18 років), розширення кола учасників пробації та деталізації процесу пробації.

Пробація щодо неповнолітніх сьогодні реалізується у трьох формах:

- підготовка досудових доповідей (досудова пробація) із обов'язковим зазначенням інформації про вплив криміногенних факторів на поведінку особи та рекомендацій щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення неповнолітнім кримінальних правопорушень;
- застосування пробаційних програм до неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі та звільнених від відбування покарання з випробуванням (наглядова пробація);
- підготовка неповнолітніх, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання (пенітенціарна пробація) [212].

Пробація щодо неповнолітніх відповідно до нового Закону здійснюється органом пробації спільно з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, що здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень. Порядок взаємодії та межі

повноважень кожного із цих органів у пробаційну програму Законом не встановлено.

На нашу думку, залучення кількох органів до процесу реалізації пробації є неоднозначним. Слід погодитись із твердженням Д.В. Ягунова щодо ризику зведення пробаційної діяльності до «паперової роботи» у разі виконання функцій пробації різними органами влади. Ураховуючи, що усі функції служби пробації є настільки специфічними та взаємопов'язаними між собою, більш логічно сконцентрувати їх у межах повноважень одного органу, визначивши пробацію як своєрідний менеджмент у процесі притягнення неповнолітніх до відповідальності [294, с. 687].

Законом не передбачено включення органу пробації до жодної системи органів державної влади, однак визначено, що права, обов'язки, відповідальність, правовий та соціальний захист персоналу органу пробації визначаються Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [196]. Це дає можливість говорити про підпорядкування органів пробації Державній кримінально-виконавчій службі України.

Беззаперечно, реформування Державної кримінально-виконавчої служби України з урахуванням Закону України «Про пробацію» [212] має супроводжуватися не лише перейменування посадових осіб, а і зміною механізмів їх діяльності.

Адже для виконання завдань пробації збільшується обсяг повноважень працівників. Так, на противагу працівникові кримінально-виконавчої інспекції, працівник пробації набуває статусу учасника кримінального процесу з відповідними обов'язками та правами. Працівник пробації також набуває права отримувати безкоштовно від будь-якого органу інформацію, необхідну для виконання завдань пробації, відвідувати у будь-якому місці та на будь-якій території осіб, до яких застосовано пробацію, або викликати їх та отримувати від них пояснення [295].

Тому найбільшій актуальності набуває питання формування практичних інструментів реалізації пробаційних програм, серед яких:

розробка інструментів пробації (досудова доповідь, оцінка ризиків і потреб засуджених, алгоритм застосування пробаційних програм) та основних методик роботи персоналу пробації; укомплектування штатів та проведення навчання персоналу пробації, [295] зокрема, укомплектування окремого сектору спеціалістів ювенальної пробації.

Нині пробаційні програми щодо неповнолітніх побудовані здебільшого на методиках, що розроблялися та застосовувалися пілотними центрами відвідування, які було створено у рамках українсько-канадського проекту «Реформування кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні». Однак, ураховуючи можливість ширшого втручання спеціалістів органу пробації у процес реалізації відповідальності, порівняно із недержавними інституціями, вважаємо, що національна модель ювенальної пробації стала на шлях удосконалення.

III. Організації соціального супроводу

Визначення соціального супроводу наведено у Законі України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [215] як роботи, спрямованої на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу.

Номінально функції досудового соціального супроводу неповнолітніх правопорушників в Україні покладено на служби у справах дітей органів місцевого самоврядування. КПК України встановлює обов'язок службової особи, що здійснила затримання неповнолітнього, негайно повідомити про це орган опіки та піклування. Невиконання цього припису на практиці фактично виключає служби у справах дітей із подальших процесуальних дій стосовно неповнолітнього правопорушника. Через це діяльність таких служб зводиться до надання висновків органам досудового слідства та суду щодо умов проживання та виховання неповнолітнього (за їх запитом).

Можливість здійснення соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі, передбачена також серед функцій управлінь превентивної діяльності органів Національної поліції. Діяльність указаних управлінь сьогодні регламентується лише внутрішніми положеннями, тому важко дати комплексну оцінку цьому інституту.

Деякі автори звертають увагу на те, що розвиток адміністративно-правової реалізації ювенальної політики в Україні доцільно спрямовувати у напрямі поширення децентралізації й підвищення ролі органів місцевого самоврядування, що безпосередньо працюють із дітьми, їх батьками та особами, які їх замінюють [140, с. 10]. Пріоритетність регіонального елемента у протидії злочинності неповнолітніх та реалізації заходів відповідальності стала предметом дослідження Ю.А. Абросімової. Авторка зазначає, що в результаті кримінологічного дослідження причин та умов злочинності неповнолітніх у різних регіонах України простежується кількісна та якісна залежність між економічним рівнем розвитку регіону, кількісними показниками розлучень у регіоні та характеристикою вчинюваних неповнолітніми правопорушень [1, с. 9]. Погоджуючись із необхідністю врахування економіко-демографічних особливостей регіону при взаємодії із неповнолітнім правопорушником, вважаємо, що на органи місцевого самоврядування більш доречно було б покласти функцію профілактичного супроводу неповнолітніх з метою протидії подальшим делінквентним діям.

Соціальний супровід для неповнолітніх, що притягаються до відповідальності, має мати більш цілеспрямований характер, ніж неконкретизовані повноваження органів місцевого самоврядування. Здійснення соціального супроводу у процесі реалізації неповнолітнім відповідальності має базуватися на забезпеченні гарантованих державою соціальних послуг для неповнолітніх, зокрема: наданні кваліфікованої психологічної, психіатричної та медичної допомоги, забезпеченні реалізації права на освіту упродовж усього процесу реалізації відповідальності,

забезпеченні прав на надання первинної безоплатної правової допомоги, забезпеченні можливості бачитись із родиною тощо.

Ефективна модель соціального супроводу неповнолітнього правопорушника, запроваджена у Швеції, поєднує у собі соціальну службу при поліції (що фінансується із державного бюджету) та муніципальну соціальну службу. Соціальний працівник присутній на допитах, потім проводить бесіду з підлітком і складає звіт. Крім того, він регулярно зустрічається з підлітками і їхніми батьками. У середньому на рік він проводить зустрічі з 130–150 сім'ями, з яких у 40 випадках потрібна подальша робота з підлітками і надання їм тієї або іншої допомоги. У випадках екстрених викликів поліції (до школи, на дискотеку, на місце масових заворушень або події) соціальний працівник їде на виклик разом з поліцейськими [128, с. 62].

IV. Інститути громадянського суспільства

Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що державна система органів ювенальної відповідальності не завжди спроможна забезпечити її реалізацію відповідно до стандартів ювенальної юстиції. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом залучення інститутів громадянського суспільства, які, на противагу державним установам, майже не пов'язані із бюрократичним апаратом, що підвищує їх оперативність та адекватність дій існуючій ситуації.

Впливаючи на соціальне буття, інститути громадянського суспільства формують власні механізми дії на конкретні ситуації. Так, зарубіжна волонтерська практика роботи із неповнолітніми правопорушниками широко використовує принцип «casework» (англ. – «робота із конкретною справою»), який полягає в індивідуалізації методів впливу на неповнолітнього, обранні заходів відповідальності та ресоціалізації, що зумовлені специфікою вчиненого правопорушення.

Традиції досудового та постпенітенціарного громадського супроводу на території України беруть початок із другої половини XIX століття.

На важливості соціального патронажу у процесі подолання стигматизації неповнолітніх правопорушників наголошував один із перших національних ювеналістів О.Ф. Кістяківський [87, с. 87]. Практика поширення державної системи патронажу неповнолітніх (поряд із існуючою приватною системою виховних закладів для неповнолітніх правопорушників) була започаткована після судової реформи 1864 р. і прийняття «Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями». Створені у результаті Товариства виправних притулків та Товариства землеробських колоній для малолітніх злочинців виконували одночасно функції пенітенціарних закладів та органів постпенітенціарного патронажу. Товариства надавали допомогу неповнолітнім, що перебували під вартою: для них знаходили захисників, вносили за них заставу; задля недопущення вчинення ними нового правопорушення до судового розгляду справи їх відправляли у виправні притулки [157, с. 13]. У притулках та колоніях неповнолітні отримували трудові навички, що надалі давало можливість членам товариств влаштовувати їх на роботу.

Дореволюційні технології ювенальної юстиції намагалися поєднати діяльність системи громадського впливу із державними органами для досягнення більш ефективного результату. Пенітенціарною комісією Санкт-Петербурзького юридичного товариства було запропоновано здійснювати спільне примусове (поліцейське) і опікунське піклування над звільненими. Комісія вважала, що це буде формою публічної опіки [80, с. 41].

Гарантування соціального патронажу неповнолітніх, які відбувають покарання у спеціальних виховних установах та закладах соціальної реабілітації, або звільнені з них, проголошується Концепцією розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх. У подальшому Президент України видавав особисті доручення міністру соціальної політики, міністру внутрішніх справ, міністру охорони здоров'я, міністру освіти і науки, молоді

та спорту та голові Державної пенітенціарної служби щодо організації належного соціального патронажу [246], однак вони дотепер залишаються не виконаними.

Пунктом 11 ч. 1 ст. 368 КПК України визначено, що судом при ухваленні вироку неповнолітньому вирішується питання про необхідність призначення громадського вихователя. Таке призначення має відбуватися відповідно до Положення про громадських вихователів неповнолітніх 1967 року [202]. Згідно з цим Положенням основним завданням громадських вихователів є надання допомоги батькам або особам, що їх замінюють, у перевихованні неповнолітніх правопорушників у дусі поваги і додержання законів і правил соціалістичного співжиття.

Ураховуючи застарілість нормативних приписів щодо призначення неповнолітньому правопорушнику громадського вихователя, ця норма фактично стала «відмерлою».

Н.А. Орловська розглядає процес призначення громадського вихователя як різновид заходів виховного впливу у контексті п. 3. ч. 2 ст. 105 КК України [182, с. 319]. На нашу думку, розуміння цього інституту у світлі сучасних тенденцій ювенальної політики має набувати більш широкого змісту. Так, залучення громадського вихователя може відбуватись у процесі досудового урегулювання спору, щодо неповнолітнього, який за віком не може бути притягнений до кримінальної відповідальності, у разі звільненні неповнолітнього від відбування покарання із випробуванням тощо.

Є.М. Вечерова пропонує включати інститути громадянського суспільства до кола суб'єктів некарального кримінально-правового впливу на неповнолітніх із делегованими повноваженнями [36, с. 15]. Відмічаючи проблему нормативної неузгодженості діяльності суб'єктів некарального кримінально-правового впливу на неповнолітніх, авторка пропонує деталізувати коло суб'єктів на яких може бути покладено обов'язок щодо нагляду за неповнолітнім, який звільнений від відбування покарання із випробуванням. Зокрема, до кола таких суб'єктів авторка зараховує:

педагогічний або трудовий колектив, об'єднання громадян, благодійні, релігійні організації, юридичних та фізичних осіб, які надають соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді, волонтерів у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю [36, с. 106].

Включення інституцій громадянського суспільства у процес реалізації неповнолітнім відповідальності можливе і шляхом надання громадським організаціям доступу до цього процесу. Такі організації впливають на процес ресоціалізації шляхом делегування педагогів, психологів, лікарів для прийняття участі у процесуальних діях; наданням висновків та розробкою програм соціальної реабілітації; виконанням функцій медіатора та пошуків шляхів примирення між правопорушником та потерпілим тощо.

V. Ювенальна адвокатура

До системи інститутів, що забезпечують реалізацію ювенальної відповідальності, слід, на нашу думку, включати юридичну практичну діяльність із захисту прав неповнолітніх, зокрема, ювенальну адвокатуру.

Згідно з положеннями КПК України щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, визнається обов'язкова участь захисника на всіх стадія розгляду справи. Залучення захисника відбувається або на підставі оплатної цивільно-правової угоди із адвокатом або у порядку Закону України «Про надання безоплатної правової допомоги» [206]. Відповідно до цього Закону безоплатна вторинна правова допомога охоплює такі види правових послуг:

- захист;
- здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;
- складання документів процесуального характеру.

Дослідження положень Закону дає змогу зробити висновок, що неповнолітній має право на обов'язкову безоплатну правову допомогу у кримінальному процесі лише щодо захисту (як уявляється, це поняття

законодавець тлумачить як захист під час досудового провадження) та складання документів процесуального характеру. Право на представництво захисником інтересів неповнолітнього в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами виникає лише у разі, якщо середньомісячний сукупний дохід їхньої сім'ї нижчий суми прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» [213]. Така норма необґрунтовано встановлює взаємозалежність між матеріальним становищем неповнолітнього (яке, здебільшого, визначається доходом його батьків) та його правом на повноцінний захист.

Розв'язання цього питання можливе шляхом розширення джерел фінансування безоплатної правової допомоги за рахунок позадержавних фондів, спонсорських чи благодійних внесків. Наприклад, у статті 25 Закону Грузії «Про юридичну допомогу» визначено, що джерелом фінансування служби юридичної допомоги є цільові кошти, виокремлені з Державного бюджету, пожертвування і гранти, дозволені законодавством Грузії. Крім того, в окремих країнах (наприклад, у Казахстані та Білорусі) законодавство зобов'язує адвокатів надавати безоплатну правову допомогу за рахунок коштів Колегії адвокатів [243, с. 104]. У США контрактна система передбачає укладення штатом чи округом контрактів з приватними адвокатами, адвокатськими фірмами чи асоціаціями щодо забезпечення захисту незаможних у кримінальних справах. Є два основні типи таких систем: контракти на загальну фіксовану суму та контракти з оплатою за кожну справу. Суть першої в тому, що адвокат, фірма чи асоціація погоджуються прийняти невизначену кількість справ у межах погодженого періоду (найчастіше одного року). При цьому навіть якщо реальна кількість справ більша від прогнозованої, контрактник повинен забезпечити представництво у цих справах без додаткової оплати. В другому випадку, адвокат, фірма чи асоціація адвокатів укладають контракт на визначену кількість справ з фіксованою платою за кожну. Якщо ліміт справ закінчиться,

контракт можна переукласти. Суттєва перевага контрактних систем – можливість запланувати в бюджеті суму коштів, необхідних для цієї мети [282, с. 217].

Проведення опитування серед суддів, адвокатів та представників органів досудового слідства виявило, що всі три групи респондентів у своїй більшості згодні, що активність захисників залежить від форми участі у справі – за угодою чи за призначенням [231, с. 193].

Слід критично оцінити пропозицію Т.А. Денісової та В.М. Трубнікова щодо можливості представлення інтересів неповнолітніх, обвинувачених у вчиненні злочинів середньої або невеликої тяжкості, непрофесійними (суспільними) захисниками [59]. Дотримуючись підходу щодо збереження принципу професіоналізму та компетентності у будь-якій юридичній діяльності, вважаємо, що непрофесійна юридична практика має бути виключена із правозастосовної діяльності.

Підсумовуючи, зауважимо, що для подолання дисфункціональності системи притягнення до відповідальності неповнолітніх, організаційно-правові засади суб'єктів ювенальної відповідальності мають базуватися на таких принципах:

1) правової та інституціональної єдності. Відсутність органу центральної виконавчої влади із реалізації та координації ювенальної політики призвела до того, що перелічені вище суб'єкти перебувають у підпорядкуванні Міністерства освіти України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної пенітенціарної служби України, Генеральної прокуратури України, органів місцевого самоврядування. Усі вони у своїй діяльності керуються різними нормативно-правовими актами. Відсутність узгодженості в нормативному та організаційному регулюванні їх діяльності впливає на оперативність розгляду справи та можливість адекватного впливу на неповнолітнього правопорушника. Г.І. Забрянський, зокрема, цю проблему пропонує вирішувати шляхом створення координаційної інституції, на яку має бути покладено забезпечення інфраструктури та

належного функціонування кожного елемента системи ювенальної юстиції [70];

2) спеціалізації кадрів. Створення функціональної системи органів та інститутів ювенальної відповідальності потребує проведення підготовки поліспеціалізованих кадрів, зокрема із достатніми знаннями ювенального права, психології та педагогіки, базовими навиками у медіації та конфліктології;

3) пріоритетності ролі суду у вирішенні справи. Незалежно від створення відокремленої системи юстиції для неповнолітніх, суд має виступати незалежним арбітром, що буде однаково враховувати дані обвинувачення, захисту, органів соціального супроводу та кращі інтереси неповнолітнього;

4) взаємодії з інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення оперативності розгляду справи та повноти дотримання прав неповнолітнього. Закріплення можливості інститутів громадянського суспільства втручатись у процедуру реалізації ювенальної відповідальності буде сприяти не лише пришвидшенню та підвищенню якості процедури, а і подоланню подальшої стигматизації неповнолітнього делінквента у соціальному середовищі його зростання.

Висновки до розділу 3

Побудова концепції інституту ювенальної відповідальності має стати синтезом сучасних загальнотеоретичних та галузевих досліджень відповідальності неповнолітніх. Складність формування загальнотеоретичної концепції юридичної (та відповідно ювенальної відповідальності) зумовлюється відсутністю єдиного підходу до розуміння характеру цього інституту. Визнаючи ювенальне право комплексною галуззю права, ми дотримуємось позиції, що комплексні правові утворення відзначаються відмінними підходами до їх дослідження. Ювенальній відповідальності, як

комплексному інституту юридичної відповідальності, притаманні специфічні ознаки, що доповнюють «класичні» критерії поділу відповідальності на види. Серед них можна виокремити: 1) така відповідальність реалізується спеціальним суб'єктом – неповнолітнім; 2) пріоритетною метою ювенальної відповідальності є виховання у неповнолітнього установки на правомірну поведінку у майбутньому та недопущення його стигматизації як злочинця; 3) підставою ювенальної відповідальності може бути як ювенальне правопорушення, так і специфічне правопорушене діяння (суб'єктивне протиправне діяння); 4) наявність альтернативних (ювенальних) санкцій.

Суб'єктивним протиправним діянням є ювенальне правопорушення із дефектним складом, яке ми визначаємо як усвідомлене шкідливе протиправне діяння деліктоздатного неповнолітнього суб'єкта, котре передбачене забороняючою нормою матеріального права, проте не врегульоване відповідною нормою-санкцією та передбачає застосування спеціальних ювенально-правових заходів реагування. Існування суб'єктивного протиправного діяння як підстави ювенальної відповідальності, у разі комплексного реформування системи ювенальної юстиції, буде мати тимчасовий характер і згодом набуде ознак ювенального правопорушення.

Виокремлено загальні та спеціальні принципи ювенальної відповідальності. До загальних слід відносити: принцип законності, принцип доцільності відповідальності, принцип індивідуалізації відповідальності. До спеціальних принципів належать, найперше, принципи закріплені у міжнародних актах ювенальної спрямованості, зокрема у «Пекінських правилах» та Ер-Ріадських керівних принципах. Пропонується систематизація спеціальних принципів ювенальної відповідальності на такі: 1) принцип застосування ізоляції лише у крайніх випадках (принцип пріоритету альтернативних заходів відповідальності); 2) принцип соціально-правового супроводу та застосування індивідуального підходу у процесі притягнення до відповідальності; 3) принцип застосування покарання з

урахуванням необхідності відшкодування завданої шкоди або вчинення інших дій на користь потерпілого; 4) принцип спеціалізації та процесуального полегшення розгляду справи.

Дотримуючись широкого підходу до розуміння ювенальної відповідальності, дисертант виокремлює негативну та позитивну ювенальну відповідальність, зазначаючи, що обидві вони можуть мати лише ретроспективних характер. Позитивна ювенальна відповідальність, виходячи з цього, розуміється автором як схвалення з боку держави активної поведінки неповнолітніх із дотримання правових приписів.

Організаційний механізм забезпечення ювенальної відповідальності передбачає систему державних та недержавних органів та інститутів, на які покладено окремі процедури забезпечення реалізації неповнолітнім негативної відповідальності. До такої системи слід зараховувати:

- 1) органи дізнання і досудового слідства (підрозділи Національної поліції; органи прокуратури);
- 2) органи виконання покарань (школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; виховні колонії; служби пробації);
- 3) організації соціального супроводу;
- 4) інститути громадянського суспільства;
- 5) ювенальну адвокатуру.

Відзначається необхідність створення центрального органу виконавчої влади із реалізації ювенальної політики як способу забезпечення принципу правової та організаційної єдності інститутів ювенальної юстиції та дотримання принципу спеціалізації кадрів.

Спираючись на вищевикладене *ювенальну відповідальність* розуміємо як комплексний інститут юридичної відповідальності, що виражається у настанні позитивних правових наслідків для неповнолітнього у разі його активної поведінки із дотримання правових приписів, що має своїм результатом застосування заходів схвалення чи заохочення, а у разі

порушення таких приписів – у застосуванні з боку інститутів ювенальної юстиції примусових заходів, характер яких зумовлюється індивідуальними характеристиками неповнолітнього та/або вчиненого ним діяння, і мають своєю метою виховний та превентивний вплив.

ВИСНОВКИ

У дослідженні вирішено наукове завдання, яке полягало у побудові концепції ювенальної відповідальності в українському праві.

До результатів дисертаційного дослідження належать такі висновки.

1. Звернення до проблеми юридичної відповідальності неповнолітніх на загальнотеоретичному рівні покликано виробити уніфіковану модель ювенальної відповідальності (за допомогою якої надалі можливим буде реформування відповідних галузевих норм). Непослідовність і неповнота законодавчого регулювання цього питання на національному рівні призводить до того, що неповнолітні суб'єкти притягуються до відповідальності на загальних засадах, що не відповідає принципам Конвенції ООН про права дитини та іншим міжнародним документам.

2. Методологічні засади дослідження ювенальної відповідальності являють собою систему підходів і методів, застосування яких має своєю метою створення юридичної конструкції (концепції, моделі) інституту ювенальної відповідальності, котрий, своєю чергою, виступає не лише як розробка загальнотеоретичної юриспруденції, а і як проектно-пропозиційний вектор емпіричних досліджень ювенального права. З позицій інтегративного праворозуміння методологія конкретного дослідження використовує усі необхідні існуючі підходи та методи (звісно ж, не порушуючи законів діалектики) у їх взаємозв'язку та у межах, необхідних для досягнення поставленої науковцем мети.

У проведеному дослідженні використано низку підходів, серед яких антропологічний, аксіологічний, системний та ювенальний. Ювенальний підхід розуміється як науково-практична правова орієнтація на дотримання кращих інтересів дитини. Застосування ювенального підходу може відбуватися у двох основних напрямках: 1) уніфіковане нормотворення, яке передбачає подолання розбіжностей у правовому статусі неповнолітнього в

існуючому нормативному матеріалі та подальшу розробку ювенальних норм на базі міжнародних та національних стандартах прав дитини;
2) компетентності (спеціалізації) кадрів у системі забезпечення прав дитини.

Мета побудови концепції ювенальної відповідальності як юридичної конструкції зумовила використання методу моделювання.

3. Аналіз причин протиправної та злочинної поведінки неповнолітніх проведений у сфері соціологічних, кримінологічних та психіатричних досліджень, починаючи з кінця XIX століття. Проте жодна із сформованих за цей час теорія чи концепція не стала загальновизнаною та універсальною для всіх наук. Термін делінквентність уперше вживається у прецедентній практиці США наприкінці XIX століття, але більшого поширення набуває у середині XX століття, після виходу праці А.К. Коена «Делінквентні хлопці».

Вивчення А.К. Коеном причин злочинності саме неповнолітніх, як специфічного прошарку суспільства, започаткувало цей напрямок у різногалузевих дослідженнях. Дослідниками на різних етапах становлення науки причини правопорушуваної поведінки дітей зводились до виключно економічних, соціальних або внутрішніх (психологічних або психіатричних). Сучасна наука визнає неможливість виокремлення одного критерію у цьому питанні та дотримується багатофакторного підходу до класифікації причин вчинення неповнолітніми правопорушень. Указані причини правопорушуваності неповнолітніх класифіковано за фактором впливу на внутрішні (суб'єктивно-мотиваційні) та зовнішні (сімейно-побутове та економічне неблагополуччя неповнолітнього; входження до делінквентних груп; відсутність ефективної превентивної системи правопорушуваності неповнолітніх; неконтрольований вплив ЗМІ).

4. Вивчення причин ювенальної делінквентності має враховувати рівень правової культури середовища зростання неповнолітнього. Дитина, як особа, процес соціальної адаптації якої є незавершеним, більш піддається впливу соціального оточення. За умови низького рівня правової культури соціального середовища зростання неповнолітнього та/або низького рівня

правової освіти (а іноді її повної відсутності) протиправна поведінка може сприйматися неповнолітнім як соціально допустима. Правопорушувальність у такому разі зумовлена не правовим нігілізмом, який передбачає свідоме відторгнення норм правомірної поведінки, а правовим невіглаством – дефіцитом знань щодо правомірності певних форм поведінки.

5. Друга половина XX століття відзначена розробкою міжнародних стандартів прав поводження із неповнолітніми правопорушниками. Становлення стандартів протидії ювенальної делінквентності та притягнення неповнолітніх до відповідальності розпочинається прийняттям Конвенції ООН про права дитини, яка залишається основним загальнообов'язковим міжнародним документом, що закріплює особливості правового статусу неповнолітніх. Виокремлено чотири рівні стандартів відповідальності неповнолітніх та протидії ювенальній делінквентності в українському праві:

- 1) міжнародні стандарти ювенальної відповідальності відображено у Конвенції ООН про права дитини та рекомендаційних актах, прийнятих на її виконання (Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх ООН, Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі);
- 2) стандарти запобігання правопорушувальності неповнолітніх та поводження із неповнолітніми правопорушниками розроблено в рамках діяльності Європейського парламенту та Ради Європи (Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейські правила щодо неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів, Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини, Директива Європейського парламенту та Ради Європи щодо забезпечення процесуальних гарантій для неповнолітніх, що є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальному процесі тощо);
- 3) стандарти відповідальності неповнолітніх які відображено у національному законодавстві, програмно-політичних актах (Концепція розвитку

кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, Національна стратегія у сфері прав людини); 4) стандарти відповідальності неповнолітніх, закріплені рішеннями Європейського суду з прав людини.

6. Ювенальна відповідальність є комплексним правовим утворенням. Домінуючим критерієм для його виокремлення є те, що всі норми, які входять до його структури, регламентують специфіку притягнення до відповідальності спеціального суб'єкта – неповнолітнього.

Ювенальна відповідальність – це комплексний інститут юридичної відповідальності, що виражається у настанні позитивних правових наслідків для неповнолітнього у разі його активної поведінки із дотримання правових приписів, що має своїм результатом застосування заходів схвалення чи заохочення, а у разі порушення таких приписів – у застосуванні з боку інститутів ювенальної юстиції примусових заходів, характер яких зумовлюється індивідуальними характеристиками неповнолітнього та/або вчиненого ним діяння, і мають своєю метою виховний та превентивний вплив.

7. Ювенальна відповідальність характеризується наявністю власних принципів, що спрямовані на мінімізацію обмеження волі неповнолітнього та виховання у нього установки на правомірну поведінку у майбутньому. До спеціальних принципів ювенальної відповідальності належать: 1) принцип застосування ізоляції лише у крайніх випадках (принцип пріоритету альтернативних заходів відповідальності); 2) принцип соціально-правового супроводу та застосування індивідуального підходу у процесі притягнення до відповідальності; 3) принцип застосування покарання з урахуванням необхідності відшкодування завданої шкоди або вчинення інших дій на користь потерпілого; 4) принцип спеціалізації та процесуального полегшення розгляду справи.

8. Ювенальна відповідальність реалізується у позитивній та негативній формі. Обидві форми передбачають настання відповідальності лише за вчинене діяння, а, отже, мають виключно ретроспективний характер.

Негативна ювенальна відповідальність характеризується спеціальними процедурами притягнення неповнолітнього до відповідальності у разі вчинення ним правопорушення. Позитивна ювенальна відповідальність передбачає застосування заходів заохочення за активне виконання правових приписів (наприклад, спеціальні програми для обдарованих дітей). Заходи позитивної ювенальної відповідальності мають не лише заохочувальне, але й превентивне спрямування, адже формують установку на подальшу правомірну поведінку, попереджуючи ювенальну делінквентність у майбутньому.

9. Прогалини у національному механізмі ювенальної відповідальності призводять до ситуації, коли не кожне правопорушене діяння, що вчиняється неповнолітнім, набуває всіх ознак правопорушення. Класична структура складу правопорушення «об'єкт – суб'єкт – об'єктивна сторона – суб'єктивна сторона» не завжди характерна для ювенальних деліктних діянь. За умови вчинення неповнолітнім діяння, передбаченого будь-якою забороняючою нормою, якій, своєю чергою, відповідає певна норма-санкція, буде мати місце вчинення правопорушення спеціальним суб'єктом (неповнолітнім). Однак практично поза межами теоретико-правового дослідження та нормативної регламентації залишається питання кваліфікації діянь неповнолітніх, які передбачено забороняючою нормою матеріального права, проте не «споряджено» відповідною санкцією.

Таке правопорушене діяння із дефектним складом визначено як суб'єктивне протиправне діяння – усвідомлене шкідливе протиправне діяння деліктоздатного неповнолітнього суб'єкта, яке передбачено забороняючою нормою матеріального права, проте не врегульовано відповідною нормою-санкцією, що тягне застосування спеціальних ювенально-правових заходів реагування.

10. Організаційне забезпечення інституту ювенальної відповідальності включає систему державних органів та недержавних інституцій. Українська система органів, що сприяють реалізації відповідальності неповнолітніх,

сьогодні охоплює: органи дізнання і досудового слідства (підрозділи Національної поліції; органи прокуратури); органи виконання покарань (школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; виховні колонії; служби пробації); органи соціального супроводу; інститути громадянського суспільства; ювенальну адвокатуру.

На етапі становлення перебувають ювенальні органи Національної поліції та пробації. Для належного функціонування цих органів необхідне створення відповідної нормативної та матеріально-технічної бази, спеціалізація кадрів. Реформування у сфері діяльності органів ювенальної юстиції (до яких входять органи ювенальної відповідальності) має охоплювати: створення у системі органів державної влади єдиного координаційного центру з питань ювенальної політики; спеціалізацію кадрів на регіональному рівні в усіх органах ювенальної відповідальності; законодавче визначення порядку взаємодії інститутів громадянського суспільства з державними органами для забезпечення оперативності та диспозиційності у процесі реалізації неповнолітнім відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абросімова Ю.А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Ю.А. Абросімова. – Дніпропетровськ, 2009. – 22 с.
2. Аверин А.В. Правоотношение и судебная практика : дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Аверин Александр Валентинович. – Саратов, 1994. – 212 с.
3. Автономов А.С. Ювенальная юстиция : учебное пособие / А.С. Автономов. – М. : Российский благотворительный фонд «Нет алкоголизму и наркомании» (НАН), 2009. – 186 с.
4. Авшенюк Н.М. Компетентнісний підхід до підготовки педагогів у зарубіжних країнах: теорія та практика : монографія / Н.М. Авшенюк, Т.М. Десятов, Л.М. Дяченко, Н.О. Постригач, Л.П. Пуховська, О.В. Сулима. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 279 с.
5. Адактилиди Ю.Д. Общие принципы назначения наказания несовершеннолетним / Ю.Д. Адактилиди // Новое слово в науке и практике : гипотезы и апробация результатов исследований. – 2012. – №2. – С. 145-148.
6. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С.С. Алексеев. – 2-е изд. – М. : Издательство НОРМА, 2002. – 608 с.
7. Алексеев С.С. Общая теория права. Курс в двух томах / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т.1 – 360 с.
8. Алмазов Б.Н. Психология отклоняющегося поведения и задачи педагогической реабилитации трудновоспитуемых учащихся / Л.А. Алмазов, Б.Н. Грищенко. – Свердловск, 1987. – 150 с.
9. Аналітична довідка за результатами опитування дітей віком 10-17 років у межах проекту «Права дітей в Україні : реалії та виклики після 20 років

незалежності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/24361.html>.

10. Андрєєва Д.Є. Адміністративно-правове регулювання в галузі молодіжної політики в Україні : організаційно-правові аспекти : автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Д.Є. Андрєєва. – Ірпінь, 2009. – 18 с.

11. Аніщук Н.В. Становлення понятійного апарату гендерного права у вітчизняній юриспруденції / Н.В. Аніщук // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 58. – С. 69-77.

12. Бабаєв М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних / М.М. Бабаєв. – М. : Юрид. лит., 1968. – 120 с.

13. Базылев Б.Т. Сущность позитивной юридической ответственности / Б.Т. Базылев // Правоведение. – 1979. – № 4. – С. 40-46.

14. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – Спб : Евразия, 2000. – 512 с.

15. Баранова Ю.О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень : 12.00.01 : дис. ... кандидата юрид. наук / Баранова Юлія Олегівна. – О., 2015. – 193 с.

16. Бальмер А. Оцінка впровадження трирівневої моделі профілактики підліткової злочинності у громадах України / Александре Бальмер // Відновне правосуддя в Україні. – 2009. – № 3-4 (14). – С. 31-34.

17. Басін К.В. Юридична відповідальність : природа, форми реалізації та права людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / К. В. Басін. – К., 2006. – 19 с.

18. Бахин С.В. Субправо : новые тенденции в унификации международного права / С.В. Бахин // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2002. – № 1. – С. 149-158. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=172578>.

19. Бахрах Д.Н. Административное право : учебник / Д.Н. Бахрах, Б.В. Россинский, Ю.В. Стариков. – 3-е изд. пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2008. – 816 с.
20. Безклубий І. Запрошення до наукової дискусії про правову відповідальність / І. Безклубий // Про українське право : часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2010. – Число V. – С. 18-22.
21. Березовська Н.Л. Досягнення цілей покарання неповнолітніх / Н.Л. Березовська // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 60. – С. 112-123.
22. Білецький В.В. Виправлення девіантної особистості : філософський погляд / В.В. Білецький. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2003. – 156 с.
23. Богдановский А. Молодые преступники. Вопросы уголовного права и уголовной политики / А. Богдановский. – Спб., 1871. – 301 с.
24. Боголюбська Л.Б. Узагальнення практики розгляду кримінальних справ про злочини, вчинені неповнолітніми, місцевими судами міста Києва у 2010 році / Л.Б. Боголюбська // Судова апеляція. – 2011. – №3. – С. 143-159.
25. Болсунова О.М. Аксиологія юридичної відповідальності / О.М. Болсунова // Часопис Київського університету права. – 2010. – №2. – С. 62-65.
26. Болсунова О.М. Інтегративні засади принципів юридичної відповідальності / О.М. Болсунова // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 1. – С. 35-39.
27. Бондаренко І. Судова система України та її реформування у сучасних умовах / І. Бондаренко // Право України. – 2002. – №8. – С. 37-41.
28. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / С.Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – 215 с.
29. Бугера О.І. Проблеми використання засобів масової інформації для запобігання злочинів серед неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.І. Бугера. – К., 2006. – 20 с.

30. Будаева И.И. К вопросу о понятии принципов юридической ответственности / И.И. Будаева // Вектор науки Тольятинского государственного университета. Сер. : Юрид. науки. – 2013. – №1(12). – С. 9-10.

31. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.М. Бурдін. – К., 2002. – 19 с.

32. Вантеева Н.В. Принципы юридической ответственности (структурно-функциональный анализ) : дисс... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Вантеева Наталья Владимировна. – Ярославль, 2005. – 189 с.

33. Василькова Ю.В. Методика и опыт работы социального педагога / Ю.В. Василькова. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 160с.

34. Веккер Е. Дети и советское право (Изложение детского права УССР) / Е. Веккер. – Х. : Труд, 1925. – 110 с.

35. Ветошкин С.А. Ювенальное право : учеб. пособие / С.А. Ветошкин. – Екатеринбург : Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2008. – 169 с.

36. Вечерова Є.М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Є.М. Вечерова. – О., 2010. – 20 с.

37. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/userfiles/visn6_2004.pdf.

38. Вінгловська О.І. Імплементація міжнародних стандартів прав дитини в національному законодавстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / О.І. Вінгловська. – К., 2000. – 20 с.
39. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук. – М. : Норма., 2009. – 259 с.
40. Вирішення конфліктів у сфері освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.commonground.org.ua/ukr/cr_ed_system.shtml.
41. Гаверов Г.С. Уголовно-правовые меры, не связанные с лишением свободы, и их применение к несовершеннолетним правонарушителям / Г.С. Гаверов. – Иркутск, 1981. – 64 с.
42. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : [в 3 т.] / Гегель Г.В.Ф., авт. вступ. ст. Е.П. Ситковский; Т. 1. Наука логики. – М. : Мысль, 1974. – 452 с.
43. Гернет М.Н. Социально-правовая охрана детства за границей и в России / М. Н. Гернет. – М. : Книгоиздательство «Право и жизнь», 1924. – 68 с.
44. Гетьман І. Правова герменевтика і адаптація законодавства України в умовах становлення європейського правового простору / І. Гетьман // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 4. – С. 43-51.
45. Гишинский Я. Девиантология : социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. Гишинский. – Спб. : Издательство : «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
46. Головкин Р.Б. Юридическая ответственность за поведение, не противоречащее правовым запретам / Р.Б.Головкин, С.В.Леявин // Вестник Владимирского юридического института. – 2008. – № 4. – С. 120-125.
47. Гольцева Ю. Развитие субъективной правовой ответственности условно осужденных несовершеннолетних / Ю. Гольцева, О. Селиванова // Вестник Тюменского государственного университета. – 2013. – №9. – С. 103-113.

48. Голышева Л.Ю. Российское ювенальное право / Л.Ю. Голышева. – Ставрополь : Издательство ОАО «Пресса», 2004. – 184 с.
49. Горбач О.В. Адміністративна відповідальність неповнолітніх : навч. посібник / О.В. Горбач. – Львів, 2009. – 144 с.
50. Грігорова Г.Л. Концепція ювенальної відповідальності: теоретичне осмислення / Г.Л. Грігорова // Право і суспільство. – 2014. – № 4. – С. 3-8.
51. Грігорова Г.Л. Суб'єктивне протиправне діяння як підстава ювенальної відповідальності / Г.Л. Грігорова // Публічне право. – 2015. – № 3. – С. 346-352.
52. Грігорова Г.Л. Ювеналістична концепція реалізації негативної юридичної відповідальності неповнолітнім суб'єктом/ Г.Л. Грігорова// Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – №10-1. – Т.1. – С. 39-41.
53. Григорова А.Л. Теоретическая модель позитивной юридической ответственности / А.Л. Григорова // Legea și viața. – 2015. – №10/2. – С. 10-13.
54. Гузьман О.А. Стигматизація як чинник виникнення девіантної поведінки неповнолітніх / О.А. Гузьман, О.Є. Белих // Девіантна поведінка : соціологічний, психологічний, юридичний аспекти : м-ли наук.-практ.конференції, 14 березня 2009 р. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. – С. 23-26.
55. Давыденко А.В. Особенности уголовной ответственности несовершеннолетних с учетом их возраста / А.В. Давыденко // Российская юстиция. – 2010. – № 10. – С. 68-71.
56. Декларація прав дитини : Проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_384.
57. Дербакова Ю.А. Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Ю.А. Дербакова. – О., 2014. – 20 с.

58. Дергачева О.Е. Автономия и самодетерминация в психологии мотивации : теория Э. Деси и Р. Райана / О.Е. Дергачева // Современная психология мотивации : сборник статей / под ред. Д.А. Леонтьева. – М., 2002. – С. 103-121.
59. Денісова Т.А. Відновне правосуддя стосовно неповнолітніх : яким воно має бути? / Т.А. Денісова, В.М. Трубніков // Юридичний журнал. – 2004. – №12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1509>.
60. Диновський Д.М. Проблеми трансформування сучасного адміністративного права у формуванні вітчизняної ювенальної політики / Д.М. Диновський // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – Вип.19. – С. 61-63
61. Дзундза В.В. Кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В.В. Дзундза. – Х., 2005. – 15 с.
62. Дотримання прав неповнолітніх, які перебувають у виховних колоніях Державної пенітенціарної служби України: Спеціальна доповідь з питань реалізації національного превентивного механізму / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини : офіційне видання. – К., 2014. – 120 с.
63. Дронова О.С. Схильність до ризику як чинник агресивної поведінки неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогіка та вікова психологія» / О.С. Дронова. – К., 2012. – 18 с.
64. Дудченко В.В. Роль методології юридичної науки у становленні новаційного науково-правового мислення / В.В. Дудченко, Д.Г. Манько // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – Вип.21. – С. 13-17.

65. Дудченко В.В. Тенденції антиформалізму та цінностей у сучасній юриспруденції / В.В. Дудченко // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – Т. 11. – 2012. – С. 225-234.
66. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм – М. : Наука, 1991. – 575 с.
67. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд / Э. Дюркгейм; пер. с француз. – СПб. : Союз, 1998. – 496 с.
68. Європейська Конвенція про здійснення прав дітей : Ратифікована із заявою Законом № 69–V (69–16) від 3 серпня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_135.
69. Європейські пенететічні правила : Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць від 11 січня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_032.
70. Забрянский Г.И. Несовершеннолетние : преступность и противодействие (тезисы) / Г.И. Забрянский // Вопросы ювенальной юстиции. – 2006. – № 4 (9) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=368>.
71. Задорожня Г.В. Щодо конституційно-правової відповідальності / Г.В. Задорожня // Право України. – 2007. – №9. – С. 107-109.
72. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании: авторская версия / И.А. Зимняя. – М. : Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 40 с.
73. Зиядова Д.З. Проблемы создания ювенальной юстиции / Д.З. Зиядова // Вопросы ювенальной юстиции. – 2006. – № 2 (7). – С. 14-16.
74. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) : учебное пособие для студентов, изуч. психологию, социал. работу и социал. педагогику / Е.В. Змановская. – М. : ИЦ «Академия», 2003. – 288 с.

75. Іваньков О.І. Загальна характеристика стандартів ООН щодо регламентації та забезпечення прав неповнолітніх, які перебувають у місцях позбавлення волі / О.І. Іваньков // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 1 (частина II). – С. 221-227.
76. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови / А.О. Івченко. – Х. : Фоліо, 2006. – 540 с.
77. Ивакин А.А. Диалектическая философия : монография / А.А. Ивакин. – О. : Фенікс; Суми : Університетська книга.; М. : ТрансЛит, 2007. – 440 с.
78. Иванов А.А. О системе принципов юридической ответственности / А.А. Иванов // Lex Russica. – 2008. – №2 – С. 260-266.
79. Иванов А.А. Тупики индивидуализации уголовной ответственности несовершеннолетних / А.А. Иванов // Современное право. – 2010. – № 4. – С. 145-148.
80. Иваняков Р.И. Эволюция идей патроната над освобождаемыми из исправительных учреждений в ходе международных пенитенциарных конгрессов XIX века / Р.И. Иваняков, Е.А. Круглова, М.А. Одинцова // Закон и право. – 2015. – № 2. – С. 39-41.
81. Игошев К.Е. Психология преступных проявлений среди молодежи / К.Е. Игошев. – М. : Изд-во ВШ МВД СССР, 1971. – 173 с.
82. Кабанов В.Л. Ювенальный возраст и его характеристики в современном российском законодательстве / В. Л. Кабанов // Право и образование. – 2014. – № 7. – С. 72-79.
83. Карпенко О.М. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : монографія / О.М. Карпенко. – Х. : Видавництво «Фінн», 2009. – 240 с.
84. Квітковська Н.В. Психологія девіантної поведінки учнів : умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція : навчально-методичний посібник / Н.В. Квітковська. – Миколаїв : Печатный двор, 2010. – 240 с.

85. Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх Організації Об'єднаних Націй (Ер-Ріядські керівні принципи) прийняті та проголошені резолюцією 45/112 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_861.
86. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей прийняті 17 листопада 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804c2188>.
87. Кистяковский А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обозрением русских учреждений / А.Ф. Кистяковский. – К. : Университетская типография И. Завадского, 1878. – 232 с.
88. Кле М. Психология подростка. Психосексуальное развитие / М. Кле. пер. с француз. – М., 1991. – 176 с.
89. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения : учебное пособие для вузов / Ю.А. Клейберг. – М. : ТЦ «Сфера», 2003; 2004. – 192 с.
90. Ковальчук Ю.І. Неповнолітній як суб'єкт адміністративної відповідальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Ю.І. Ковальчук. – К., 2007. – 20 с.
91. Коврига З.Ф. Системно-структурный подход к исследованию позитивной ответственности (на примере уголовного судопроизводства) / З.Ф. Коврига, Н.К. Панько // Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Право». – 2010. – № 1. – С. 506-515.
92. Ковтун Н.Я. Удосконалення кримінально-правових норм у контексті становлення ювенальної юстиції / Н.Я. Ковтун // Судова практика. – 2012. – № 4-5. – С. 17-23.

93. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
94. Кодекс України про адміністративні правопорушення Закон України 07.12.1984 № 8073-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
95. Козаченко О.В. Юридична відповідальність і кримінально-правові заходи : проблеми співвідношення / О.В. Козаченко // Трансформація юридичної відповідальності на сучасному етапі розвитку суспільства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12 червня 2008 року – Д., 2008 . – С. 98-102.
96. Козій В. Виділення справ про злочини неповнолітнього в окреме провадження / В. Козій // Вісник прокуратури. – 2006. – № 6. – С. 81-88.
97. Колосовський Є.Ю. Адміністративна відповідальність неповнолітніх: дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Колосовський Євген Юрійович. – Ірпінь, 2014. – 235 с.
98. Коммуникативная концепция права: вопросы теории. Обсуждение монографии А. В. Полякова / вступ. слов. А.В. Полякова. — СПб : Питер, 2003 — 160 с.
99. Кон И.С. Ребенок и общество : (Историко-этнографическая перспектива) / И. С. Кон. – М. : Гл. ред. вост. лит. «Наука», 1988. – 270 с.
100. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004.
101. Конвенція про права дитини : Ухвалена ГА ООН від 20 листопада 1989 р. Набула чинності для України 27 вересня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021.
102. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні затверджена Указом Президента України від 24 травня 2011 року №

- 597/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/597/2011>.
103. Кондрат'єва Л.А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л.А. Кондрат'єва. – Київ, 2006. – 20 с.
104. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
105. Корнилова Т.В. Подростки групп риска / Т.В. Корнилова, Е.Л. Григоренко, С. Д.Смирнов. – СПб. : Питер, 2005. – 336 с.
106. Косолапова Н.В. Ювенальная юстиция : от практического опыта к концептуальной модели / Н.В. Косолапова // Социальные аспекты здоровья населения. – 2007. – № 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vestnik.mednet.ru/content/view/43/30/>.
107. Костицький М.В. Деякі питання методології юридичної науки / М.В. Костицький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 3-11.
108. Косянчук П.С. Окремі питання розмежування видів правової відповідальності за галузями права / П.С. Косянчук // Трансформація юридичної відповідальності на сучасному етапі розвитку суспільства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12 червня 2008 року. – Д. : ДонУЕП, 2008. – С. 6-10.
109. Косянчук П. Теоретичні проблеми виокремлення правової відповідальності за галузями права / П. Косянчук // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – 2009. – Вип. 80. – С.43-47.
110. Коталейчук С.П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних

- напрямків діяльності міліції : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Коталейчук Сергій Петрович. – К., 2004 – 235 с.
111. Краснов А.В. Правовые санкции в экономической сфере : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Краснов Александр Валерьевич. – Казань, 1999. – 188 с.
112. Крестовська Н.М. Ювенальна відповідальність: до постановки проблеми / Н. М. Крестовська // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 31-35.
113. Крестовська Н.М. Ювенальне право України : генезис та сучасний стан : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Крестовська Наталя Миколаївна. – О., 2008. – 468 с.
114. Кривоченко Л.Н. Борьба за ликвидацию преступности среди несовершеннолетних в СССР (конспект лекций) / Л.Н. Кривоченко. – Х. : Юрид. ин-т, 1965. – 45 с.
115. Криминология : учебник / под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – М. : Юристъ, 1997. – 336 с.
116. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
117. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
118. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 липня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
119. Крусс В.И. Конституционные критерии юридической ответственности / В.И. Крусс // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 4. – С. 42-45.
120. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение : патология и норма / В.Н. Кудрявцев – М.: «Наука», 1982. – 287 с.

121. Кузьмин И.А. Объективно противоправное поведение как основание объективной (безвиновной) ответственности / А.И. Кузьмин // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2011. – №1. – С. 39-44.
122. Кулеба М. Кримінальна міліція у справах дітей розформована, а поліцейські ще не навчені, як захистити дитину / М. Кулеба [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.112.ua/suspilstvo/kuleba-kryminalna-militsiia-u-spravakh-ditei-rozformovana-a-politseiski-shche-ne-navcheni-ia-k-zakhystyty-dytynu-284741.html>.
123. Кучерена А.Г. Адвокатура в условиях судебно-правовой реформы в России : монография / А.Г. Кучерена. – М. : Юркомпани, 2009. – 432 с.
124. Куфаев В.И. Юные правонарушители / В.И. Куфаев. – М. : Новая Москва, 1924. – 239 с.
125. Лактіонова Д.В. Кримінальна міліція у справах дітей чи ювенальна міліція – перспектива створення нового органу профілактики правопорушень, вчинених дітьми / Д. В. Лактіонова // Митна справа. – 2013. – № 1 (ч. 2, кн. 1). – С. 396-400.
126. Лебедев С.А. Философия науки : словарь основных терминов / С.А. Лебедев. – М. : Академический Проект, 2004. – 320 с.
127. Левченко В.О. Адміністративно-правові передумови створення органів ювенальної юстиції в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / В.О. Левченко. – К., 2011. – 16 с.
128. Левченко В.О. Інститут соціальних працівників ювенальної юстиції – потреба часу / В.О. Левченко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 2 . – С. 61-63.
129. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву. Теоретические проблемы / О.Э. Лейст. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 240 с.

130. Лекшас И. О причинах преступности несовершеннолетних и путях ее устранения в ГДР / И. Лекшас, Р. Хартман // Советское государство и право. – 1969. – № 1. – С. 116-126.
131. Липинский Д.А. Позитивная юридическая ответственность : за и против (часть 1) / Д.А. Липинский // Право и политика. – 2005. – № 11. – С. 9-18.
132. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков : монография / А.Е. Личко. – Ленинград : Медицина, 1983. – 256 с.
133. Личность преступника / ред. коллегия : В.Н. Кудрявцев, Г.М. Миньковский, А.Б. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1975. – 272 с.
134. Лихолат П.В. Борьба с преступностью несовершеннолетних в Украинской ССР : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.715, 718 «Уголовное право и криминология» / П.В. Лихолат. – К., 1970. – 22 с.
135. Логвінова М.В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків (осіб, які їх замінюють) за правопорушення, вчинені неповнолітніми : монографія / М.В. Логвінова. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. – 206 с.
136. Лук'янець В.С. Світоглядні імплікації науки / В.С. Лук'янець, О.М. Кравченко, Л.В. Озадовська, К.В. Пряженцева, А.В. Беліченко. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 408 с.
137. Люблинский П.И. Борьба с преступностью несовершеннолетних в детском и юношеском возрасте (социально-правовые очерки) / П.И. Люблинский. – М., 1923. – 294 с.
138. Люблинский П.И. Суды для несовершеннолетних в Америке как воспитательные и социальные центры / П.И. Люблинский. – М. : Типография лит. тов-ва И.Н. Кушнерев и К, 1911. – 109 с.
139. Мавроматі О.Є. Джерела «м'якого права» в системі права Ради Європи / О.Є. Мавроматі // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 62. – С. 557-562.

140. Максименко О.В. Адміністративно-правові засади реалізації ювенальної політики в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.В. Максименко. – К., 2011. – 16 с.
141. Максимюк О.Д. Соціально-філософські засади невідворотності кримінальної відповідальності неповнолітніх / О.Д. Максимюк // Проблеми філософії права. – 2003. – Т.1. – С. 107-110.
142. Максудов Р.Р. Программы восстановительного правосудия и социальная работа : возможности взаимодействия в ювенальной юстиции / Р.Р. Максудов, М.Г. Флямер // Вестник восстановительной юстиции. – 2000. – Вып.1. – С. 27-36.
143. Малеин Н.С. Правонарушение : понятие, причины, ответственность / Н.С. Малеин. – М. : Юрид. лит., 1985. – 192 с.
144. Малиновский А.А. Критико-правовой метод как способ юридического познания / А.А. Малиновский // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 13. – С. 2211–2215. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://e-koncept.ru/2015/85443.htm>.
145. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве : монография / А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 250 с.
146. Марковичева Е.В. Некоторые аспекты судебной и следственной специализации в контексте разработки модели ювенальной юстиции / Е. В. Марковичева // Вопросы ювенальной юстиции. – 2008. – № 1 (15). – С. 36-38.
147. Мачужак Я.В. Формування системи ювенальної юстиції в Україні : перспективи створення ювенальних судів / Я.В. Мачужак, І.Б. Лавровська // Відновне правосуддя в Україні. – 2005. – № 3. – С. 9–14.
148. Машков А. Обґрунтування доцільності двохаспектного погляду на юридичну відповідальність для сучасної правової науки / А. Машков // Про українське право : часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2010. – Число V. – С. 74-85.

149. Машков А. Погляд на юридичну відповідальність, як різновид правовідносин, та його значення для формування сучасної юридичної теорії відповідальності / А. Машков // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Сер. : Юридичні науки . – 2010. – Вип. 84 . – С. 98-100.
150. Медіація у школі // Інтернет-видання Прикарпаття «ПРАВДА.if.ua» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://pravda.if.ua/news-6615.html>.
151. Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция. Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии : учеб. пособие / Э. Б. Мельникова. – М. : Дело, 2001. – 272 с.
152. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Роберт К. Мертон // Социология преступности. Современные буржуазные теории : Сборник статей. – С. 315-328.
153. Мещерякова Е.И. Влияние личностной автономии на процесс интеграции студентов в инновационно-предпринимательскую деятельность / Е.И. Мещерякова, А.В. Ларионова // Современные исследования социальных проблем. – 2012. – №10(18). [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/10/larionova.pdf>.
154. Миньковский Г.М. Организация борьбы с преступностью несовершеннолетних в больших городах европейских социалистических стран / Г.М. Миньковский, А.И. Долгова // Некоторые вопросы современной зарубежной криминологии и социологии права (сборник научных трудов). – М. : Изд-во Всесоюзного института по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1977. – С. 3-29.
155. Миньковский Г.М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних / Г.М. Миньковский. – М. : Госюриздат, 1959. – 208 с.
156. Мироненко М.Б. Принципы юридической ответственности в системе принципов права : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук :

спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / М.Б. Мироненко. – Саратов, 2001. – 26 с.

157. Мишина Е.В. Патронат над несовершеннолетними в дореволюционной России / Е.В. Мишина // История государства и права. – 2002. – №1.–С.10-14.

158. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. №2148-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

159. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних з позбавленням волі («Токійські правила»), 14 грудня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_907.

160. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), 29 листопада 1985 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_211.

161. Мірошніченко В.І. Окремі проблеми становлення ювенального права в Україні / В.І. Мірошніченко, А.М. Івановська, Н.І. Чудик-Білоусова // Університетські наукові записки. – 2013. – № 3. – С. 20-33.

162. Мірошніченко М.І. Загальні і особливі закономірності генезису правових систем / М.І. Мірошніченко // Публічне право. – 2015. – № 2. – С. 283-296.

163. Мірошніченко М.І. Системно-інформаційний підхід у дослідженні правової системи: ефективність застосування / М.І. Мірошніченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/NPM_2006/Pravo/1_miroshnichenko%20m.i..doc.htm.

164. Мокуо Ю. Велика кількість сиріт в Україні – наслідок радянської системи / Ю. Мокуо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/81103>.

165. Морозова Л.А. Психолого-педагогическое сопровождение одаренных детей в общеобразовательной школе / Л.А. Морозова [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://argo1.com.ua/54.htm>.
166. Мухина В.С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество / В.С. Мухина. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 456 с.
167. Назимко Є.С. Змістовні складові міжнародних та європейських стандартів застосування покарання до неповнолітніх / Є.С. Назимко // Юридичний вісник України. – 2015. – №25 (1042). – 27 червня – 3 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dli.donetsk.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3937:2015-07-17&catid=4:novini&Itemid=9.
168. Назимко Є.С. Міждисциплінарні зв'язки інституту покарання неповнолітніх у системі права України / Є.С. Назимко // Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 жовтня 2014 р. – Х. : Право, 2014. – С. 212-217
169. Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу / за заг. ред. А.Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер. – 496 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rulit.me/books/naukovo-praktichnij-komentar-kriminalno-vikonavchogo-kodeksu-ukraini-read-428685-265.html>.
170. Нелін О. Проблема становлення та розвитку ювенальної юстиції в Україні / Олександр Нелін // Юридична Україна. – 2013. – № 10. – С. 4-7.
171. Нікіфорова Т.І. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності : навч. посіб. / Т.І. Нікіфорова. – Хмельницький : Хмельн. ун-т управління та права, 2015. – 95 с.
172. Ніколенко О.С. Профілактика і корекція девіантної поведінки підлітків : науково-методичний посібник / О.С. Ніколенко. – Чернівці : Рута, 2004. – 80 с.

173. Никитин А.Ф. Ответственность несовершеннолетних : пособие для учащихся / А.Ф. Никитин. – М. : Просвещение, 1980. – 79 с.
174. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : дис... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Оборотов Юрій Миколайович. – О., 2003. – 379 с.
175. Общая теория права и государства : учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-7/8.htm>.
176. Овчарова Г.Б. Ювенальна юстиція: модельний ювенальний суд і відновлювальне правосуддя в проекті харківського громадського центру «Молодь за демократію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/9157c39c63f623dfc3256fc6002e38e8?OpenDocument>.
177. Огай С.Г. Современное состояние преступности несовершеннолетних и организация ее профилактики : дисс... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Огай Светлана Геннадьевна. – М., 2003. – 210 с.
178. Оніщук М. Україна не має правової системи захисту неповнолітніх [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24417323.html>.
179. Оніщук М. Україні потрібні ювенальні суди / М. Оніщук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua.golos.ua/suspilstvo/20111211_ukraine-pujnyi-yuvenalnyie-sudyi-onischuk.
180. Опацький Р.М. Ювенальна політика в Україні : теорія, правова основа, інституалізація : монографія / Р. М. Опацький. – Запоріжжя : Дике Поле, 2013. – 463 с.
181. Опольська Н.М. Правова соціалізація дитини як складова процесу розвитку правової свідомості / Н.М. Опольська // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 91-97.
182. Орловська Н.А. Актуальні проблеми регламентації інституту вихователя в Кримінальному та Кримінальному процесуальному кодексах

України / Н.А. Орловська // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – №3-1. – С. 317-320. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.par.in.ua/3-1_2013/8/Orlovska%20N.A..pdf.

183. Орловская Н.А. Уголовно-правовые санкции : проблемы определения, классификации и функционального анализа : монография / Н.А. Орловская. – О. : Юридична література, 2010. – 296 с.

184. Остапеч В. Спеціалізація державних обвинувачів у справах про злочини неповнолітніх / В. Остапеч // Вісник прокуратури. – 2011. – №10. – С. 38-44.

185. Павлик О.М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Павлик Олена Михайлівна. – Х., 2005. – 20 с.

186. Петелин А.И. Проблемы правовой ответственности в социалистическом обществе Учебное пособие / А.И. Петелин. – Омск : Изд-во Ом. ВШМ МВД СССР, 1976. – 120 с.

187. Петечел О.Ю. Формування злочинних груп неповнолітніх : психологічний аспект / О.Ю. Петечел // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 55. – С. 611-615.

188. Пивовар Ю.О. Німецька державна система підтримки обдарованої молоді: інтеркультурний аспект / Ю. О. Пивовар // Науковий огляд. – №12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elibrary.ru/download/92151315.pdf>.

189. Пономарев Д.Е. Генезис и сущность юридической конструкции : дисс.... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Пономарев Дмитрий Евгеньевич. – Екатеринбург, 2005. – 175 с.

190. Пожималин В.Н. Понятие преступности несовершеннолетних объединенных спортивным фанатизмом / В.Н. Пожималин // Человек : преступление и наказание. – 2013. – № 2 (81). – С. 74-76.

191. Права дитини в закладах соціальної реабілітації в Україні : Спеціальна доповідь з питань реалізації національного превентивного механізму / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини : Офіційне видання. – К., 2013. – 110 с.
192. Правила ООН, щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі («Гаванські правила») прийняті резолюцією 45/113 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_205.
193. Принцип рівності у праві : теорія і практика : монографія / за заг. ред. Н.М. Оніщенко. – К., 2014. – 380 с.
194. Про виконання у 2015 році плану заходів з виконання Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року» : наказ Міністерства освіти і науки України від 25 вересня 2015р., № 976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4449->.
195. Про оздоровлення та відпочинок дітей : Закон України від 4 серпня 2008 р., №375-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/375-17>.
196. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2005 р., №2713-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>.
197. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків : Закон України від 8 серпня 2005 р., №2866-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.
198. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року : Закон України від 05 березня 2009 р., № 1065-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>.

199. Про затвердження Національної Стратегії у сфері прав людини : Указ Президента України від 25 серпня 2015 р., №501/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>.
200. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р., № 1393-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679>.
201. Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді на період до 2015 року : Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту від 03 серпня 2012 р., № 888 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/pozashk_osv/30818/.
202. Про затвердження Положення про громадських вихователів неповнолітніх : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 26 серпня 1967 р., №284-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/284-07>.
203. Про затвердження положення про судових вихователів: наказ Верховного Суду України, Міністерства юстиції України, Міністерства освіти України від 15 листопада 1995 р., №478/63/7/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0113-96>.
204. Про заходи щодо розвитку системи виявлення та підтримки обдарованих і талановитих дітей та молоді : Указ Президента України від 30 вересня 2010 р., №927/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/927/2010>.
205. Про Концепцію судово-правової реформи України : постанова Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р., № 2296-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2296-12>.
206. Про надання безоплатної правової допомоги: Закон України від 02 червня 2011 р., №3460-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>.

207. Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 р., № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
208. Про нові підходи до злочинності серед неповнолітніх і про значення правосуддя у справах неповнолітніх : Рекомендація № Rec (2003) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам від 24 вересня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_865.
209. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод неповнолітніх: Наказ Генерального прокурора України від 15 квітня 2004 р. № 6/1гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.com/document/fpart74/idx74034.htm>.
210. Про організацію діяльності спеціальних навчальних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 1993 р., № 859 (із змінами внесеними постановою №734 від 08.08.2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/859-93-п>.
211. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=20%2F95-%E2%F0>.
212. Про пробацію: Закон України від 5 лютого 2015 р., № 160-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.
213. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15 липня 1999 р., №966-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-14>.
214. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

215. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2001 р. № 2558–III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2558-14>.
216. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р., № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.
217. Проблеми правової відповідальності : монографія / за ред. В.Я. Тацій, А.П. Гетьман, В.І. Борисова. – Х. : Право, 2014.– 345 с.
218. Проект Закона Российской Федерации «Об основах системы ювенальной юстиции» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.detirossii.ru/12973.php>.
219. Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, які відстають у психічному розвитку, що не пов'язано з психічними захворюваннями, а також щодо питань віку з якого настає кримінальна відповідальність)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=46929&pf35401.
220. Проект Закону України «Про основні засади державної підтримки обдарованих дітей та молоді на Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=16482.
221. Проект Концепції створення та розвитку ювенальної юстиції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/69F43B16511091D2C325701A001DCD49>.
222. Пудовочкин Ю.Е. Ответственность несовершеннолетних в уголовном праве : проблемы теории / Ю.Е. Пудовочкин // Правоведение. – 2002. – № 6. – С. 150-162. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://pravo33.wordpress.com/2008/10/01/125/>.
223. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави : навч. посібник / П.М. Рабінович. – 10-е вид., доп. – Л. : Край, 2008 – 224с.

224. Рабец А.М. Основные положения концепции ювенального права в современной России / А.М. Рабец // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2011. – №5. – С. 51-59.
225. Резолюція Круглого столу «Механізм вилучення дітей та підлітків з кримінального процесу шляхом проведення медіації»
226. Рекомендація CM/Rec (2010) 1 Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробації від 20 січня 2010 року (неофіційний переклад) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/Rec\(2010\)1%20Ukrainian.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/Rec(2010)1%20Ukrainian.pdf)
227. Рекомендація REC (2008) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо Європейських правил стосовно неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів (неофіційний переклад) // Відновне правосуддя в Україні. – 2009. – № 3-4. – С. 49-62.
228. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р. № 1-15/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44. – Ст. 71. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99>.
229. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 р., № 1-25/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 52. – Ст. 1746. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10>.
230. Рогожин С. Права человека или идеологическая манипуляция Запада в России / С. Рогожин // Московский журнал международного права. – 2001. – № 1. – С. 35–41.

231. Романюк А. Ефективність захисної діяльності у справах неповнолітніх та фактори, що впливають на її рівень / А. Романюк // Українське право. – 2003. – № 1. – С.191-195.
232. Русанова І.О. Проблеми розвитку ювенальної юстиції / І.О. Русанова // Проблеми законності. – 2012. – Вип. 120. – С. 247-258.
233. Савін Є.С. Сучасні принципи ювенальної юстиції щодо попередження дитячої та підліткової злочинності / Є.С. Савін // Актуальні проблеми розвитку управлінських систем : досвід, тенденції, перспективи : тези науково-практичної конференції, 17 квітня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/conf/2013-2/doc/2/29.pdf>.
234. Садовский В.Н. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы / В.Н. Садовский // Социология в СССР. – Т. 1. – М., 1965. – С. 164-192.
235. Садовникова М.Н. Международные стандарты обращения с несовершеннолетними правонарушителями : Некоторые терминологические проблемы, обзор основных нормативно-правовых актов // Сибирский юридический Вестник. – 2005. – № 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1229767#_ftn3.
236. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. – М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.
237. Сафаров Б.А. К вопросу о понятии и сущности международных стандартов в области прав человека / Б.А.Сафаров // Права человека в международном и национальном праве : сборник научных статей. – М., 2015. –С. 18–24.
238. Северин О.О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.О. Северин. – Запоріжжя, 2009. – 19 с.

239. Селецкий А.И. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением / А.И. Селецкий, С.А. Тарарухин. – К. : Вища школа., 1981. – 238 с.
240. Семенюк Э.П. Информационный подход к познанию действительности / Э.П. Семенюк. – К. : Наук. думка, 1988. – 239 с.
241. Сердюк І.А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність» / І.А. Сердюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 1. – С. 30-35.
242. Сілантьєва Е.Є. Організаційно-правові проблеми принципу спеціалізації судів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура» / Е.Є. Сілантьєва. – Х., 2014. – 20 с.
243. Сірош Д.М. Фінасування витрат на безоплатну правову допомогу в судочинстві України / Д.М. Сірош // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 2. – С. 102-106 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzizvru_2014_2_22.pdf.
244. Синегубов О.В. Здійснення особистих немайнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб / О.В. Синегубов. – Х. : Золота Миля, 2015. – 528 с.
245. Скрипнюк О.В. Проблеми забезпечення прав і свобод дітей в умовах збройного конфлікту : нові виклики для України / О.В. Скрипнюк // Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні. – 2015. – Вип. 6. – С. 20-24.
246. Слідство та правосуддя стосовно неповнолітніх поставлять під особливий контроль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1391916-slidstvo_ta_pravosuddya_stosovno_nepovnolitnih_postavlyat_pid_osobliviy_kontrol_1752705.html.
247. Слуцкий Е.Г. Наука и проблемы молодежи. Регион Россия : проблемы дисбалансов в «обществе риска» и ювенальная политика / Е.Г. Слуцкий //

- Вопросы ювенальной юстиции. – 2007. – № 1. – С. 7-15. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=462>.
248. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзнер, пер. с англ. – М. : Феникс, 1998. – 688 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_589.html.
249. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права / В.Г. Смирнов. – Л., 1965. – 188 с.
250. Справа «Ічин проти України» (Заяви №№ 28189/04 і 28192/04) : Рішення Європейського Суду з прав людини від 21 грудня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_661.
251. Стефанчук М.М. Актуальні питання адміністративної відповідальності неповнолітніх / М.М. Стефанчук // Публічне право. – 2013. – № 3. – С. 44-50.
252. Стрельник О.Л. Обставини, що виключають юридичну відповідальність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.Л. Стрельник. – К., 2010. – 20 с.
253. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність // Офіційний сайт Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/9A539844EB54F3EBC2257B7C0037FDFF](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/9A539844EB54F3EBC2257B7C0037FDFF).
254. Сулейманова С.Т. Ювенальная юстиция в эпоху постмодернизма / С.Т. Сулейманова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. Политика и право. – 2007. – №4. – С.114-120.
255. Сунцова Е.А. Нетрадиционные виды юридической ответственности : дисс... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Сунцова Елена Анатольевна. – М., 2005. – 229 с.
256. Сурилов А.В. Методология социалистического правоведения / А.В. Сурилов, Л.Д. Долгополова, О.Е. Ежова. – К. : УМК ВО, 1988. – 52 с.

257. Тарасов Н.Н. Метод и методологический подход в правоведении (попытка проблемного анализа) / Н.Н. Тарасов // Правоведение. – 2001. – №1. – С. 30-39.
258. Тарасов Н.Н. Юридические конструкции : теоретическое представление и методологические основания исследования / Н.Н. Тарасов // Юридическая техника. – 2013. – №7-2. – С. 18-25.
259. Тарновська О.С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.-метод. посіб. / О.С. Тарновська. – Чернівці : Рута, 2003. – 82 с.
260. Тарновский Е.Н. Преступность несовершеннолетних в России / Е.Н. Тарновский // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – №9. – С. 1-50.
261. Тархов В.А. Понятие юридической ответственности / В.А. Тархов // Правоведение. – 1973. – №2. – С. 33-40.
262. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
263. Терлецький Д. Феномен «м'якого права» в контексті положень статті 18 Конституції України / Д. Терлецький // Юридичний вісник. – 2009. – №2. – С. 10-16.
264. Тесленко А.Н. Ювенология как ресурс комплексного осмысления феномена молодежи / А.Н. Тесленко // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. Серия Гуманитарные науки : Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика. – 2014. – №2. – С. 176-180.
265. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
266. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уемов. – М. : «Мысль», 1978. – 272 с.
267. Факультативний протокол Конвенції ООН про права щодо участі у збройних конфліктах дитини ратифіковано із заявою Законом № 1845-IV від

- 23 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради. – 2004 – № 38. – ст. 476.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_795
268. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / А.О. Фальковський. – О., 2011. – 17 с.
269. Федонкина А.А. Категория возрастной незрелости в юридическом контексте / А.А. Федонкина // Психологическая наука и образование. – 2014. – №3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://psyedu.ru/journal/2014/3/Fedonkina.phtml>.
270. Фортова Л.К. Лиминальное поведение – разновидность правового поведения несовершеннолетних / Л.К. Фортова, О.М. Овчинников // Молодой ученый. – 2014. – №21. – С. 544-548. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.moluch.ru/archive/80/14261/>.
271. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности : монографія / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.
272. Хвостенко Н.В. К вопросу о понятии «Делинквентное поведение» несовершеннолетних и его сущности / Н.В. Хвостенко // Вестник Шадринского государственного педагогического института. – 2013. – №2 (18). – С. 205-208.
273. Хенкес Б. Роль образования в правосудии по делам несовершеннолетних в странах Восточной Европы и бывшего Советского Союза (Документы КОЛПИ 2) / Барбара Хенкес [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
www.juvenilejustice.ru/files/attachements/documents/142_271.pdf.
274. Холл Дж. Интегративная юриспруденция / Дж. Холл // Антология мировой правовой мысли в 5 т. – Т.3 Европа и Америка, XVIII - XX вв. – М., 1999. – С.739-743.

275. Храмцова В.В. Ответственность несовершеннолетних с отставанием в психическом развитии, не связанным с психическим расстройством (опыт правового регулирования в странах постсоветского пространства) / В.В. Храмцова // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2011. – № 3. – С. 30-32.
276. Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Е.А. Цишковский. – Нижний Новгород., 2003. – 33 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/script/cntSource.asp?cntID=100093512>.
277. Чечина Н.А. Об уголовно-процессуальной и гражданско-процессуальной ответственности / Н.А. Чечина, П.С. Элькинд // Советское государство и право. – 1973. – № 9. – С. 33-41.
278. Чорна Ж.Л. Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми / Ж.Л. Чорна // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3-4 (7-8). – С. 98-104.
279. Шабанов Ю.В. Предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних / Ю.В. Шабанов. – Минск : БГУ, 1969. – 97 с.
280. Шафіров В.М. Людиноцентристський підхід як методологічна основа наукових досліджень у правознавстві / В.М. Шафіров // Право України. – 2014. – № 1. – С. 148-155.
281. Шевченко Я.Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Я. Н. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1976. – 189 с.
282. Шишкін В.І. Забезпечення прав людини в судочинстві США (організаційні і процесуальні засади) / В.І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с
283. Шкільний центр медіації. Крок за кроком / упор. Л. Шестакова, А. Кашина – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво. – 2012. – 48 с.

284. Шостко О.Ю. Теорії причин злочинності неповнолітніх у сучасній американській кримінології : наук.-практ. посіб. / О.Ю. Шостко. – К. : Ред. журналу «Право України»; Харків : Право, 2013. – 45 с.
285. Шоу К. Техника изучения отдельных дел. Значение собственного жизнеописания подростка-делинквента / Клиффорд Р. Шоу / Социология преступности. Современные буржуазные теории : Сборник статей. М. : Прогресс, 1966. – С. 112-126.
286. Шульга А.М. Об'єктивно протиправне діяння, об'єктивно правомірна поведінка / А.М. Шульга // Форум права. – 2012. – №3. – С. 846-849 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/FP/2012-3/12samopp.pdf.
287. Шур Э.М. Наше преступное общество / Э.М. Шур. – М. : Прогресс, 1977 – 327 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z00000001/st022.shtml>.
288. Щодо дотримання Україною міжнародних стандартів захисту прав дітей у збройних конфліктах : аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1660>.
289. Ювенальное право : учебник для вузов / под общ. ред. А.В. Заряева, В.Д. Малкова. – М. : Юстицинформ, 2005. – 320 с.
290. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность / Э.Г. Юдин. – М. : Эдиториал УРСС, 1997. – 440 с.
291. Юзікова Н.С. Суспільство і злочинність неповнолітніх у розрізі епох (від Давнини і Середньовіччя до ХХІ століття) : монографія / Н.С. Юзікова. – Дніпропетровськ : ЛПРА, 2015. – 328 с.
292. Юрченко Л.В. Теоретические основы восстановительного правосудия. Методика «кейс-менеджмента» / Л.В. Юрченко // Вестник Оренбургского государственного университета. –2010. – №3. – С. 164-168.
293. Ющик О.І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність) / О.І. Ющик. – К. : Оріяни, 2002. – 110 с.

294. Ягунов Д.В. Якою має бути служба пробації в Україні : деякі думки з приводу концептуального обговорення національної системи пробації / Д.В. Ягунов // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 65. – С. 682-689.
295. Янчук О.Б. Впровадження Закону України «Про пробацію» – перспективи та проблемні питання / О.Б. Янчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravozahist.com.ua/?p=181>.
296. Яценко В.П. Поліцейське піклування як превентивний поліцейський захід / В.П. Яценко, А.О. Губська // Національна поліція України: проблеми становлення та перспективи розвитку : матеріалів наук.-практ. конф. курсантів та студентів, 10 грудня 2015 р. – Х., 2015. – С. 37-40.
297. Bala N. Youth criminal justice law / N. Bala, S. Anand. – 2nd ed. – Toronto : Irwin Law, 2009. – 757 p.
298. Bilchik Sh. Juvenile justice : A century of change / Shay Bilchik // Juvenile justice bulletin. – 1999 (December). – 20 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/178995.pdf>.
299. Bordua D. Delinquent subcultures : sociological interpretations of gang delinquency // The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences. – 1961. –vol. 338. – no.1. – pp. 119-136.
300. Cohen's Subcultural Theory (quotes from “Deliquent boys”) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://compass.port.ac.uk/UoP/file/9127b0f2-dd6d-4cd7-8ef9-5368b13bfd3c/1/Subcultural_theory_IMSLRN.zip/page_02.htm.
301. Comparative Youth Justice : Critical issues / J.Muncie and B.Goldson (eds). – London : Sage Publications, 2006. – 224 p.
302. Directive of the European Parliament and of the Council on procedural safeguards for children who are suspects or accused persons in criminal proceedings 2013/0408 (OLP), 16 march 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CONSIL:PE_2_2016_INIT&from=EN.

303. Human rights in the administration of justice, in particular juvenile justice : Resolution adopted by the Human Rights Council, 29 September 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/G11/166/68/PDF/G1116668.pdf?OpenElement>.
304. Human Rights Standards : Learning from Experience / Report co-published with the International Commission of Jurists & the International Service for Human Rights ICHRP, International Council on Human Rights Policy. – Versoix, 2006. – 78 p.
305. Neulinger and Shuruk v. Switzerland (application no. 41615/07) : judgment of European Court of human rights, 6 July 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-99817&filename=001-99817.pdf>.
306. Recommendation Rec 2000 (20) of the Committee of Ministers to members of states on the role of early psychological intervention in the prevention of criminality (adopted by the Committee of Ministers on 6 October 2000) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/PCCP%20documents%202013/Rec\(2000\)20_E.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/PCCP%20documents%202013/Rec(2000)20_E.pdf).
307. Resolution of the Council of the European Union on the Roadmap strengthening procedural rights of suspected or accused persons in criminal proceedings (2009/C 295/01), 30 November 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:295:0001:0003:en:PDF>.
308. Szakolczai A. Reflexive Historical Sociology / Arpad Szakolczai. – London : Routledge., 2000. – 281 p.